

ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԻ ԹՎԱԿԱՆԻ ԵՎ ԱՅԼ ՀԱՐԱԿԻՑ
ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՄԱԱԻՆ՝

ԵՐՎԱՆԴ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Հայոց գրերի գյուտի թվականը, հենվելով Կորյունի տված հավաստի տեղեկությունների վրա, գրեթե բոլոր գիտնականները, սկսած Մ. Չամչյանից, համարել են հինդերոդ դարի առաջին տասնամյակի կեսերը, ավելի ճշգրիտ՝ 404–406 թվականները: Գիտնականներից ոմանք այդ տարեթիվը մի տարով առաջ կամ հետ են տարել, որպես տառերի գյուտի սկզբնական թվական առաջարկելով 403-ը կամ վերջնական թվական՝ 407–408-ը: Նրանցից մեկը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանը, ընդունելով, որ 406 թվականը ճիշտ է, համարում է այն Դանիելյան տառերի Վաղարշապատ բերվելու թվականը, ուրեմն հայ տառերի գյուտի աշխատությունների սկիզբը, իսկ բուն Մեսրոպյան տառերի գյուտը դնում է 412 թվականին՝ Կորյունի Բաբելասը փոխելով Բարուլասի և կապելով այն Բաբուլասի Եղեսիայի եպիսկոպոս ղառնալու հետ¹:

Միայն Ն. Ադոնցն էր, որ 1925 թվականին «Հանդես ամսօրյայի» մեջ տպված իր «Անծանոթ էջեր Մաշթոցի և նրա աշակերտների կյանքից ըստ օտար աղբյուրների» հոդվածում, որ լույս է տեսել նաև առանձին գրքուկով՝ «Մաշթոց և նրա աշակերտները ըստ օտար աղբյուրների» վերնագրով («Ազգային Մատենադարան», Վիեննա, 1925), կասկածի ենթարկեց մինչև այդ հաստատուն համարվող թվականը և առաջարկեց հայոց գրերի գյուտի թվականը որոնել 383–392 թվականների տասնամյա միջոցում («Հ. Ա.», 1925, էջ 531): Ն. Ադոնցը իր այս առաջարկությունը պատճառաբանում է հետևյալ ձևով. Ղազարի ասելով՝ Վռամշապուհ գահ է բարձրացել Պարսից Շապուհ թագավորի օրով (383–388): Կորյուն, աներկբա, այլ կարծիք ունի հիշյալ թագավորի ժամանակի մասին, քանի որ պարզ հայտնում է՝ «դպրոցի ճանաչման հայոց յուրեքը ամ է Յաղկերտի առեալ սկիզբն», որ հավասար է 406/407 տարվան: Սակայն, շարունակում է Ն. Ադոնցը, և այս թվի արժեքը նսեմանում է և գրեթե ոչնչանում², քանի որ Կորյունը հավատացնում է, որ Մաշթոցը հասել է Եղեսիա և Ամիդ, որոնց եպիսկոպոսների անուններն են՝ Բաբելաս և Ակակիոս: «Արդարև, արտաքին աղբյուրներից քաջահայտ է, որ Ակակը Ամիդի եպիսկոպոսն էր մոտավորապես սկսած 419/420 թվականից: 420 թվին իբրև նույն քաղաքի եպիսկոպոս ներկա էր Յահթալասայի ժողովին»: Այնուհետև Ն. Ադոնցը հիշատակում է իր այս

* Հայոց այբուբենի ստեղծման ժամանակի ու պարագաների խնդիրն առավել ամբողջական ու փաստալից քննութան է առնված պրոֆ. Ե. Տեր-Մինասյանի սույն աշխատության մեջ, ուստի անհրաժեշտ գտանք այն վերահրատարակել: ՊԲՀ-ի խմբ.:

¹ Տե՛ս Գ. Տ Ե Ր - Մ Կ Ր տ չ յ ա ն, «Արարատ», 1912, մայիս–հունիս, էջ 499–511:

² Այստեղ և հետագայում բոլոր ընդգծումներն մերն են: Ե. Տ.-Մին.:

տեղեկությունները և համապատասխան էջը (Synodicon Orientale, p. 276, և Labourt, Le Christianisme dans l'empire Perse, էջ 101): Ասյա ավելացնում է, որ Բաբելասը պետք է ուղղել Բաբելաս³:

Այս հիմունքով ոչնչացնելով Ամիգի եպիսկոպոս Ակակի գոյությունը հայոց գրերի գյուտի ժամանակ և Բաբելասն էլ վերածելով Բաբելասի⁴, Ն. Ադոնցը որոնում է այլ հայտնի եպիսկոպոս, որ պետք է օգնած լինի Մաշթոցին զրերի գյուտի ժամանակ և հավանական է համարում, որ այդ անձը եղած լինի Մոսսոսեոստիայի եպիսկոպոս հռչակավոր Թեոդորը: Թեոդոր Մոսսոսեոստացու և հայերի հարաբերությունների մասին տե՛ս ստորև:

Երկրորդ անվանի գիտնականը, որ լիովին որդեգրել է Ն. Ադոնցի տեսակետը և ըոտ ամենայնի հետևում է նրան, ակադեմիկոս Հակոբ Մանանդյանն է:

Հ. Մանանդյանը այս խնդրին անդրադարձել է, որքան մեզ հայտնի է, երեք անգամ: Առաջին անգամ՝ "Месроп Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность" 1941 թվականին լույս ընծայած ռուսերեն գրքուկում, էջ 20–28: Երկրորդ անգամ՝ հետմահու «Հայ գրերի գյուտի տարեթվի հարցի շուրջը» 1952 թ. լույս տեսած հոդվածում («Տեղեկագիր ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի», 1952 թ., էջ 41–57) և երրորդ անգամ՝ 1957 թ. տպագրված «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատոր Բ, մասն Ա, էջ 259–266:

Երեք անգամն էլ անվանի գիտնականը հիմնականում կրկնում է նույն սլաոնառաքանությունները և միանում է, ինչպես ասացինք, Ն. Ադոնցի այն կարծիքին, թե հայոց գրերի գյուտը պետք է տեղի ունեցած լինի 383–392 տասնամյակի մեջ, այն տարեթվում միայն, որ Մանանդյանը կանգ է առնում 392 թվականի վրա և այն հայտարարում իբրև հայ գրերի գյուտի հաստատուն թվական, ճիշտ համարելով Ն. Ադոնցի այն կռահումը, թե քանի որ Կորյունի հիշատակած Ամիգի Ակակ և Եդեսիայի Բաբելաս եպիսկոպոսները 404–406 թվականների շրջանում գոյություն չեն ունեցել և հարկ կա Մաշտոցին օգնող մի այլ եպիսկոպոս փնտրելու, ապա այդ եպիսկոպոսը, հավանորեն, եղել է Թեոդոր Մոսսոսեոստացին, որ եպիսկոպոս է դարձել իրոք 392 թվականին:

Բերում ենք Հ. Մանանդյանի սլաոնառաքանությունները իր իսկ բառերով:

Հիշված ռուսերեն գրքուկի էջ 22 ասվում է.

"Рассказывая об изобретении письмен, Корюн, как мы видим, сообщает, что Маштоц отправился в сирийские города Амид и Эдессу, где он был принят с большим почетом местными епископами Акакием и Бабиласом. Известно, однако, что Акакий был епископом Амиды начиная с 419/420 г., а Бабилас или, вернее, Рабулас, был епископом Эдессы в 412–435 гг."

³ Տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1925, էջ 435–436:

⁴ Ի միջի այլոց, Բաբելասը Բաբելաս է կարդում առաջին անգամ ո՛չ թե Մարկվարտը, կամ Գ. Տեր-Մկրտչյանը, կամ այլ ոք, այլ Հ. Մ. Չամչյանը, տե՛ս Պատմություն Հայոց, Կ. Բ., էջ 152:

Այսպիսով, Հ. Մանանդյանը մեծ հակասություն է գտնում Կորյունի վերջաբանի տվյալների, որոնց համաձայն գրերի գյուտը տեղի է ունեցել 406 թվականին, և նույն Կորյունի բնագրում ասվածի մեջ, ըստ որի իբր դուրս է դալիս, որ գրերի գյուտը տեղի է ունեցել 412-ից կամ նույնիսկ 419/420 թթ. հետո:

Այս նույն միտքը Հ. Մանանդյանը կրկնում է նաև էջ 24-ում հետևյալ ձևով.

“Как было уже сказано, Корюн определенно указывает, что Месропу, кроме Рабуласа, помогал в Сирии также и Акакий, который, как известно, был посвящен в епископы города Амуга приблизительно в 419/420 г. Следовательно, опираясь на свідетельство Корюна, изобретение и усовершенствование алфавита Месропом следовало бы предположить не в 412 — 416 гг., а значительно позднее, не раньше 419/420 г.” Այս ասվում է Գ. Տեր-Մկրտչյանի դեմ: Իբրև հաստատում իր այս տեսակետի՝ Հ. Մանանդյանն էլ վկայակոչում է, Ն. Ադոնցի նման, Chabot, Synodicon Orientale, Paris, 1902, էջ 276 և Labourt, Le Christianisme dans l'empire Perse, էջ 101:

Ուրեմն, երկու անվանի գիտնականներն էլ ո՛չ միայն անստույգ, այլև հակասական և պատմական իրականությունն ու աղբյուրներին անհամապատասխան են գտնում Կորյունի բացահայտ վկայությունը Ամիդի Ակակ եպիսկոպոսի դոյուլթյան մասին 404–406 թվականների ժամանակամիջոցին:

Տեսնենք, ուրեմն, թե ի՞նչ են ասում աղբյուրները:

Միակ աղբյուրը, որ այս առթիվ հիշատակում են Ամիդի եպիսկոպոս Ակակի վերաբերմամբ Ն. Ադոնցը և Հ. Մանանդյանը, ասորական Նեստորական եկեղեցու ժողովների արձանագրությունների ժողովածուն է, որ մնացել է ասորերեն, հրատարակված է նրա ասորերեն բնագիրը Փրանսերեն թարգմանությամբ: Կա նաև նույն աղբյուրի հիմնական մասերի գերմաներեն թարգմանությունը⁵:

Ն. Ադոնցը և Հ. Մանանդյանը վկայակոչում են Synodicon Orientale-ի էջ 276 և Labourt, le Christianisme dans l'empire Perse, էջ 101: Տեսնենք, թե ի՞նչ է ասված հիշատակված գրքերից առաջինի 276 էջում, որը հիմք է ծառայել հիշյալ գիտնականներին ժխտելու Ակակի Ամիդ քաղաքի եպիսկոպոս լինելու փաստը 404–406 թվականներին:

Synodicon Orientale-ի 276 էջում ասված է հետևյալը. «Յեղդեգերդ արքայից արքայի 21-րդ տարում (=420) ...Մար Յահբալլահա Արևելքի կաթողիկոսի և արքեպիսկոպոսի հինգերորդ տարին, այն ժամանակ, երբ Ամիդ քաղաքի հարգարժան եպիսկոպոս Ակակիսը, որպես Հոռոմոց թագավորի գեսպան ուղարկվեց հաղթական և խաղաղասեր արքայից արքայի մոտ...» և այլն: Այնուհետև, հետևյալ էջերում պատմվում է Յահբալլահայի ժողովի ընթացքը, նորից հիշատակվում է Մար Ակակիսի որպես Հոռոմոց թագավորի ներկայացուցիչ Պարսկաստան գալը, նրա ջանքերը

⁵ Տե՛ս Synodicon Orientale ou recueil de synodes Nestoriens, publié, traduit et annoté par J. B. Chabot, Paris MDCCCII(=1902) և Das Buch der Synhados, nach einer Handschrift des Museo Borgiano übersetzt und erläutert von Dr. O. Braun, Stuttgart und Wien, 1900.

արևմտյան եկեղեցու կարգերը արևելյան եկեղեցում (Պարսկաստանում) ևս վերահաստատուող ուղղութիւնը և այլն, և այլն: Ժողովի արձանագրութիւնն ստորագրել են առաջին տեղում Յահրայլահան, երկրորդ տեղում Ակակիսը, այս 10 այլ եպիսկոպոսներ:

Արձանագրութեան մեջ ոչ մի հիշատակութիւն չկա, թե Ակակը ե՞րբ է կախկոպոս դարձել, այլ միայն ասված է, թե 420 թ. Ամիդի Ակակ եպիսկոպոսը ներկա է եղել Յահրայլահայի ժողովին որպէս Հռոմոց թագավորի դեսպան: Ոչ մի ձևով չի կարելի այստեղից եզրակացնել, որ Ակակը եպիսկոպոս է դարձել 419/420 թվականից և հայտարարել, որ դա քաջահայտ է արտաքին աղբյուրներից, ինչպէս ասում է Ն. Ադոնցը, կամ, ինչպէս հայտնի է, Ակակը Ամիդի կախկոպոս ձեռնադրվեց մոտավորապես 419/420 թվականին, ինչպէս հայտարարում է Հ. Մանանդյանը: Որքան մենք դիտենք, այդպիսի արտաքին աղբյուրներ գոյութիւն չունեն:

Սակայն դժբախտութիւնն այն է, որ մեր անվանի դիտնականները լրիվ չեն օգտագործել նույնիսկ իրենց ցույց տված աղբյուրը, թե դուցե, մատնանշված աղբյուրը ձեռքի տակ չեն էլ ունեցել և մոլորվել են մեկ ուրիշի սխալի պատճառով: Բանն այն է, որ Synodicon Orientale-ի էջ 276 Ակակիսի անվան կողքին դրված է այդ էջի թվով 5-րդ ծանոթագրութիւնը, որ հետևյալն է. Sur Acacius d'Amid, cf. p. 255, n. 7: Բացի այդ, գիրքը ունի ընդարձակ անվանացանկ, որից երևում է, որ Ակակիսը այդ գրքում հիշված է 7 անգամ, որոնցից կարևորներն են էջ 276, որ սխալ են հասկացել ու մեկնել Ն. Ադոնցն ու Հ. Մանանդյանը, և էջ 255-ը իր ծանոթագրութեամբ, որ բոլորովին աչքաթող են արել նրանք:

Էջ 255 խնդիրը վերաբերում է Պարսկաստանի կաթողիկոս Մար Իսահակի 410-ի ժողովին (Յեզդեղերդ թագավորի 11-րդ տարում): Այստեղ ժողովի արձանագրութեան մեջ ասված է հետևյալը. Հռոմոց թագավորի կողմից որպէս խաղաղութեան առաքյալ է ուղարկված Պարսկաստան Մայիերկաթի (Նիիրկերտ, Մայաֆարկին, Մարտիրոսաց քաղաք) եպիսկոպոս Մար-Մարութան, որպէսզի նա «համերաշխութիւն և խաղաղութիւն դցի Արևելքի և Արևմուտքի միջև»: Նա ջանք է գործ դնում, որ Արևելքում էլ հաստատվեն և գործադրութեան մեջ դրվեն «այն աստվածային օրենքներն ու ճշմարիտ կանոնները, որոնք դրել են Արևմուտքում մեր հարգարժան հայրերը՝ եպիսկոպոսները»: Այս գործը կատարելուն օգնելու համար «Հռոմոց երկրի գլուխներն ու հայրերը՝ Անտիոքի կաթողիկոս Պորփյուրիոս եպիսկոպոսը, Հալեպի Ակակիս եպիսկոպոսը, Եդեսիայի Պաքիդա եպիսկոպոսը, Տելլայի Եվսեբիոս եպիսկոպոսը, Ամիդի Ակակիս եպիսկոպոսը և ուրիշներ ... մի թուղթ են գրում իրենց հարգարժան եղբորը, մեր եկեղեցիների պարծանք Մար Մարութային և երգվեցնում են նրան, որ նա իրենց այդ նամակը անհապաղ հաղորդի Պարսից արքայից արքային»: Մնացած արձանագրութիւնը մեզ հետաքրքրող խնդրին չի վերաբերում, դրա համար էլ նրանից այլևս մեջբերումներ չենք անում: Իսկ նույն էջի ծանոթ. 7 ասված է հետևյալը. «Ակակիսը երկար ժամանակ գրավել է Ամիդի աթոռը: Նա ներկա է եղել Յահրայլահայի ժողովին 420 թվականին, բայց կասկած չկա, որ նա կողմնակից է եղել նեստորականութեանը» (հմմտ. Wright, Syriac Literature, p. 51):

Արձանագրութունից մեր մեջ բերած քաղվածքներն անհերքելիորեն ապացուցում են հետևյալը. եթե Ամիդի եպիսկոպոս Ակակիսը Մար Իսահակի 410 թվի սկզբին (հունվար-փետրվարին) կայացած ժողովին հռոմեական աշխարհի արևելյան մասի ամենահեղինակավոր եպիսկոպոսների հետ միասին, անշուշտ 409 թվականի առաջին կեսին⁶ կամ նրանից էլ վաղ թուղթ է գրել Մար-Մարութային, ուրեմն մենք նրան Ամիդի աթոռի վրա եպիսկոպոս ենք դնում արդեն 408-409 թվականին հաստատապես և բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, որ նա հեղինակավոր եպիսկոպոսների շարքն անցնելու համար պետք է մի քանի տարվա գործունեություն էլ ունեցած լիներ, ուրեմն և հինգերորդ դարի առաջին տասնամյակի կեսերին, այսինքն՝ Հայոց գրերի գյուտի ժամանակ, նա հենց Ամիդի եպիսկոպոսն էր, ինչպես ճիշտ վկայում է ժամանակակից Կորյունը: Ամիդի Ակակ եպիսկոպոսի մասին հայտնի է նաև այն, որ նա իրոք երկար տարիներ այդ քաղաքի եպիսկոպոսն է եղել և 422 թվին վաճառելով իր եկեղեցիների գանձերը փրկագնել է մեծ թվով (մինչև 7 հազար) պարսիկ գերիներին, նրանց կերակրել է և հայրենիք վերադարձրել, որպիսի մեծահոգի վարմունքի համար արժանացել է Պարսից Վռամ V թագավորի հիացմունքին, որը նրան Պարսկաստան է հրավիրել իր շնորհակալությունը հայտնելու համար (Ս ո կ ը ա տ, Եկեղ. պատմություն, գիրք 7, գլ. 21): Բացի այդ, Ն. Ակինյանը «Պատմություն վարուց Մ. Մաշտոց վարդապետի» («Հանդես Ամսօրյա», 1949, էջ 290) հայտնում է, հիշատակելով աղբյուրը (Gams, series episcoporum), որ Ակակը Ամիդի եպիսկոպոսն է եղել սկսած 400 թվականի մայիսի 9-ից «Մարասեն ետքը»: Ն. Ակինյանի այս տեղեկությունը հայտնի է եղել Հ. Մանանդյանին իր երկրորդ հոգվածը գրելիս («Տեղեկագիր», 1952, էջ 43), բայց նա դրանից անհրաժեշտ եզրակացություն չի հանել:

Ակակի հետ հիշված մյուս եպիսկոպոսների մասին հայտնի է հետևյալը. Հալեսյի կամ Բերոյայի եպիսկոպոս Ակակը, որը մեռել է 110 տարեկան հասակում, եպիսկոպոս է եղել 379-436 թվականներին, Եդեսիայի եպիսկոպոս Պաքիգասը Եդեսիայի եպիսկոպոս է ձեռնադրվել 398 թվականի նոյեմբերի 23-ին և մեռել է 409 թվականի օգոստոսին, Անտիոքի պատրիարք Պորփյուրոսը եպիսկոպոս է եղել հինգերորդ դարի սկզբին և այլն:

Ն. Ադոնցի և Հ. Մանանդյանի վկայակոչած երկրորդ աղբյուրը, որն իսկապես աղբյուր չէ, այլ ուսումնասիրություն է, Le Christianisme dans l'empire Perse գրքի 101 էջն է: Տեսնենք, թե ինչ է գրված այնտեղ. բերում ենք բառացի թարգմանությունը. «419/420 թվականին Ամիդի Ակակ եպիսկոպոսը կայսեր կողմից ուղարկվեց որպես նրա ներկայացուցիչը արքայից արքայի մոտ: Համաձայնելով նրա հետ՝ Յահբալլահան այդ նույն տարին մի ժողով գումարեց, որի արձանագրությունները հասել են մեզ: Ըստ Դադիչյի արձանագրությունների՝ Ամիդի եպիսկոպոսի այս միջամտությունը անհրաժեշտ էր դարձել այն հերձվածի սլատճառով, որ սպառնում էր Յահբալլահանի գլխավորությունը: Սակայն 420 թվականի ժողովի արձանագրությունը լուրում է այս մասին: Ըստ երևույթին ամեն ինչ տեղի է ունեցել ամենամեծ կանոնավորությունը»: Նույն էջի ծանոթագրությունները

⁶ Նամակագիր եպիսկոպոսներից մեկը՝ Եդեսիայի Պաքիգաս եպիսկոպոսը մեռել է 409 թ. օգոստոսին:

վերաբերում են մեր անմիջական խնդրի հետ կապ չունեցող հարցերի, ուստի և մեջ չենք բերում:

Ուրեմն, այստեղ էլ, ինչպես առաջին աղբյուրում, ասվում է միայն այն, որ 419/420 թվականին Ամիդի Ակակ եպիսկոպոսը որպես պատգամավոր Պարսկաստան է գնացել, բայց թե ե՞րբ է նա եպիսկոպոս դարձել, այդ մասին նույնիսկ ամենահեռավոր ակնարկ չկա: Եվ դա զարմանալի էլ չէ, որովհետև Labourt-ի աղբյուրը միմիայն նույն Synodicon Orientale-ն է, որի մասին խոսեցինք:

Այս բոլոր հանգամանքների մասին նույն ձևով կարելի է կարդալ նաև *Westphal*-ի *Untersuchungen über die Quellen und die Glaubwürdigkeit der Patriarchenchroniken des Mari ibn Sulaimān, Amr ibn Matai und Salibab ibn Jahanan* աշխատության մեջ, Berlin, 1901, էջ 142 և շարունակություն:

Մի քանի խոսք էլ Եդեսիայի եպիսկոպոս Բաբելասի մասին: Ճիշտ է, որ այդ անունով եպիսկոպոս չկա Եդեսիայի այդ ժամանակաշրջանի եպիսկոպոսների շարքում: Բայց եթե անվանի դիտնականները նեղություն կրեին հայտնի աղբյուրներից (օրինակ «Եդեսիական ժամանակագրությունից») տեղեկանալու, թե ով է եղել Հինգերորդ դարի առաջին տասնամյակում Եդեսիայի եպիսկոպոսը, ապա նրանք կգտնեին, որ եպիսկոպոսի անունը եղել է Պաբիդաս կամ այլ արտասանություն Բաբիդաս, որը Եդեսիայի եպիսկոպոս է դարձել Սիլվանուսից հետո 399 թվականի նոյեմբերի 23-ին և մեռել է 409 թ. օգոստոսին: Նրանից հետո կարճատև եպիսկոպոս է եղել Դիոգենիոսը, իսկ 412–435 թթ. հայտնի Բաբուլասն է Եդեսիայի եպիսկոպոսը⁷: Եդեսիայի Բաբիդաս եպիսկոպոսի մասին 1932 թ. «Բազմավեպ» հանդեսում էլ 259/260 գրել է Հ. Յ. Թորոսյանը, որի հոդվածը վերաբերում է Հ. Մանանդյանի ուշադրությունից: Թորոսյանը գտնում է և Ն. Ակինյանն էլ նրա հետ լիովին համաձայն է («Հանգես ամսօրյա», 1935, էջ 514), որ Բաբիլասը ո՛չ թե Բաբուլասի, այլ Բաբիդասի աղավաղումն է գրիչների կողմից, որոնց ականջին խորթ պիտի չնչեք Բաբիդաս անձանոթ անունը, իսկ շատ հարազատ հայոց եկեղեցու կողմից տոնվող Բաբելաս հայրապետի և Բաբելաս Ծերի անունները: Եվ իրոք, տառերի շփոթվելու տեսակետից էլ շատ ավելի հեշտություն Բաբիդասը կարող էր Բաբիլաս դառնալ (Բաբիդաս–Բաբիդաս), քան թե Բաբուլասը: Ինչպես ճիշտ նկատում է Ն. Ակինյանը⁸, Բուֆինոս=Հուսիանոսի նմանողությունը Բաբուլասը Կորյունի գրչի տակ պետք է տառադարձվեր Հուսեբուլաս, իսկ սրանից Բաբիլաս ստանալու համար պետք է առաջին տառը (Հ) վերացնել, երկրորդը (Ռ) դարձնել Բ, որպեսզի հնարավոր լինի այն Բ-ի վերածել, մեջտեղի երկու Բ-երից մեկը ջնջել և Ու-ն էլ դարձնել Ի, մինչդեռ Բաբիդաս-ի դեպքում Բաբիդաս ստանալու համար պետք է միայն Բ-ի հորիզոնական գծիկի դեպի ձախ դնացող մասը ջնջել և Դ-ի դեպի աջ գնացող հորիզոնական գծիկը մի փոքր ներքև իջեցնել (Ղ):

⁷ Տե՛ս Corpus scriptorum christianorum Orientalium, *Scriptores syri*, tomus IV, *Chronica minora*, *Chronicon Edessenum*, ed. et interpr. est Ignatius Guidi, ասոր. բնագիր էջ 4–7, լատին. թարգմանություն էջ 5–7:

⁸ Տե՛ս Ն. Ա. Կ. Ն. Յ. Ա. Ն., «Հանգես ամսօրյա», 1935, էջ 514: Այս կարծիքին միանում է նաև Մեսրոպ վրդ. Գ. Գրիգորյան (Եռամուրթաճյան), «Շիրակ» ամսագիր, Բեյրութ, 1956, № 4, էջ 137–139:

Ի միջի այլոց, բացի Չամչյանից, Նորայր Բյուզանդացին էլ է առաջարկել Բաբելասը ուղղել Բաբելաս=Ռաբուլաս. սակայն Մարկվարտը այդ ժամանակագրական սխալն առաջարկեց վերացնել նրանով, որ ենթադրեց, թե Բաբուլասի փոխարեն պետք է նրա նախորդի անունը հիշված լիներ, ուրեմն անշուշտ Բաքիդասի:

Այսպիսով, աղբյուրների մանրամասն քննությունը ցույց է տալիս, որ Ն. Ադոնցի և Հ. Մանանդյանի եզրակացությունները հիմնված են անհասկանալի թյուրիմացությունների վրա, այնպես որ Մաշտոցին գրերի գյուտի ժամանակ օգնող այլ եպիսկոպոս որոնելու փորձերը պետք է համարել բոլորովին անհիմն և միանգամայն ձախողված: Իրոք, «նսեմանում և գրեթե ոչնչանում են» ո՛չ թե Կորյունի տված ճիշտ տեղեկությունները, այլ Ն. Ադոնցի և նրա հետևողների տարօրինակ սխալների վրա հիմնված եզրակացությունները: Ի միջի այլոց, ինչպես երևում է, Ն. Ադոնցը հետագայում խիստ ձևափոխել է իր տեսությունը այն մասին, թե հայերեն գրերը հորինված պիտի լինեն 383–392 տասնամյակի միջոցին: Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության 1500-ամյակի առթիվ 1936 թ. գրած մի հոդվածի մեջ նա ասում է «Մաշտոցի հետազոտությունները հայ այբուբենն ստեղծելու համար, 392-ին սկսված, ավարտեցան 405-ին: Այս թվականին ո՛չ միայն տառերը պատրաստ էին, այլև Ս. Գիրքը, գեթ մասամբ, թարգմանված էր արդեն» («Հայացած Աստվածաշունչը և անոր պատմական տարողությունը», «Ա ն ա հ ի տ», Փարիզ, 1936, № 3, էջ 16: Այս մասին տե՛ս նաև Մեսրոպ վրդ. Գրիգորյանի հոդվածը «Բազմավեպ»-ում, 1961 թ., № 3–5, մարտ–մայիս, էջ 71, ծանոթ. 17, որտեղ «Անահիտի» տարեթիվը սխալմամբ ցույց է տրված 1937):

* * *

Միանգամայն անընդունելի են նաև Հ. Մանանդյանի ժամանակագրական հաշիվներն ընդհանրապես և Վռամշապուհի թագավորության սկզբի վերաբերյալ հաշիվները մասնավորապես: Նա ինքն էլ ընդունում է և մի քանի անգամ շեշտում, որ հայ պատմիչների ժամանակագրական տվյալները կամ սխալ են, կամ խեղաթյուրված, որով և սխալի մեջ են ընկել հայոց պատմության այս շրջանի ուսումնասիրողները: «Պատմաբանները և բանասերները,– ասում է Հ. Մանանդյանը⁹,– դժբախտաբար, աչքաթող են արել Ղազար Փարպեցու ժամանակագրական արժանահավատ վկայությունները, որոնք վճռական նշանակություն ունեն այս խնդրում»:

Արդ, տեսնենք, թե որո՞նք են Ղազար Փարպեցու այս խնդրում վճռական նշանակություն ունեցող ժամանակագրական արժանահավատ վկայությունները:

Ղ. Փարպեցու Հայոց պատմության (Հրատ. Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ատ. Մալխասյանց, Տփղիս, 1904) էջ 13 կարդում ենք. «Եւ իբրև մերժեալ լինէր Խոսրով ի թագաւորութենէն՝ խնգրէին հայք ընդ Շապուհ՝ այլ թագաւոր իւրեանց. և նա հաւանեալ թագաւորեցուցանէր նոցա զՎռամշապուհ զեղբայր նորին Խոսրովու, յազգէ Արշակունեաց. և թագաւորեցուցեալ

⁹ Տե՛ս «Տեղեկագիր», 1952, էջ 51 և Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Հ. Բ, մասն Ա, 1957, էջ 265:

դՎռամշապուհ՝ արձակէր ի Հայս»։ Խոսքը, իհարկե, պարսից Շապուհ Գ թագավորի մասին է, որի թագավորութեան տարիներն են 383–388։ Ըստ այսմ՝ Վռամշապուհը թագավորած կարող է լինել ամենաուշը Շապուհի վերջին ասրին, ուրեմն 388-ին, ինչպես ե. ընդունում են Ն. Ադոնցն ու Հ. Մանանդյանը։ Այնուհետև, Ղ. Փարպեցին Սահակի և Մեսրոպի գործունեութիւնը մանրամասն պատմելուց հետո էջ 18 գրում է. «Եւ շնորհիւ ամենախնամ իրկչին Բրիստոսի կատարեալ այս ամենայն ի ժամանակս Վռամշապուհոյ, ըստ յառաջագոյն դրելոց, և լուսաւորեալ աշխարհս Հայոց՝ եկաց յետ այսորիկ թագաւորն Վռամշապուհ ամս բաղումս, և հասեալ ի յերկար ծերութիւն վախճանեցաւ յանկողնի յիւրում խաղաղական հանգստիւ յաշխարհիս Հայոց։ Յետ այսորիկ մեռաւ ե. Շապուհ արքայն Պարսից և թագաւորեաց Վռամ որդի նորա, որ էր Կրման արքայ, յորմէ խնդրեցին Հայք թագաւոր զնոյն միւսանգամ զԽոսրով եղբայր Վռամշապուհոյ...»։

Ի՞նչ է ասում մեզ Ղ. Փարպեցու այս հատվածը։ Տառերի գյուտից և Սահակի ու Մաշտոցի լուսավորչական գործունեութիւնից հետո (առաջին «յետ այսորիկ»-ը անշուշտ սրան է վերաբերում) դեռ երկար թագավորում է Վռամշապուհը և ապա հանգիստ մեռնում յուր անկողնում։ Իսկ ինչի՞նչ է վերաբերում երկրորդ «յետ այսորիկը». եթե այն վերաբերում է Վռամշապուհի մահվան, դուրս է գալիս կատարյալ անհեթեթութիւն. Վռամշապուհին 388-ին թագավոր նշանակող Շապուհ Գ-ը մեռնում է, ուրեմն, Վռամշապուհի մահից հետո, որ, ըստ այսմ, պետք է տեղի ունեցած լինի 388 թվից առաջ։ Անհեթեթութիւնը չի վերանա, եթե ասենք, թե երկրորդ «յետ այսորիկը» վերաբերում է դարձյալ Սահակի և Մաշտոցի լուսավորչական գործունեութեանը, քանի որ Շապուհ Գ-ը մեռել է 388 թվին, երբ դեռ հայոց տառերը հնարված իսկ չէին և ոչ մի լուսավորչական գործունեութիւն Սահակի և Մեսրոպի կողմից տեղի չէր ունեցել։ Իսկ եթե երկրորդ «յետ այսորիկը» վերաբերում է Վռամշապուհին թագավոր նշանակելուն, ապա այդ ամբողջ հատվածը իր տեղում չէ, այլ պետք է լիներ էջ 13-ում։ Բացի այդ, երկրորդ «յետ այսորիկ»-ով սկսվող հատվածը կատարյալ անախրոնիկ է։ Ի՞նչպես կարող էր Վռամ Կրմանը, որ մեռել է 399 թվին, Վռամշապուհի մահից հետո՝ 413–414-ին հայերի համար նոր թագավոր նշանակել Վռամշապուհի եղբորը՝ Խոսրովին։

Ահա թե ինչպիսի կերպարանք ունի Ղ. Փարպեցու «ժամանակագրական արժանահավատ վկայութիւնը»։ Միանգամայն ճիշտ է ասում Մարկվարտը՝ «Շատ կշեղեինք հոս մեր խնդրեն, եթե Ղազարա խառնակ տեղեկութիւնը քննել ուզեինք»¹⁰։

Մենք ավելորդ ենք համարում ընթերցողներին մանրամասնորեն զբաղեցնել այս կարգի խառնափնթոր ժամանակագրական հաշիվներով, որոնց միջից դուրս գալու համար անհրաժեշտ է խեղաթյուրված, հետո ներմուծված և խմբագրված հայտարարել իսկական ժամանակակից և ճշմարտապատում Կորյունի հավաստի ժամանակագրական տվյալները։ Կամենում ենք միայն ընթերցողներին ուղադրութիւնը հրավիրել մի երկու այդպիսի

¹⁰ Տե՛ս Մ ար կ վ ար տ, Պատմութիւն հայերեն նշանագրերու և վարուց ս. Մաշտոցի, գերմաներեն թարգմանեց Ա. Վարդանյան, Վիեննա, 1913 (Ազգային Մատենագարան ԿԸ), էջ 58։

տվյալների վրա ևս, որպեսզի նրանք իրենց աչքով տեսնեն, որ դրանց վրա ոչինչ հիմնել չի կարելի:

Այսպես, օրինակ, Մովսես Խորենացին (հրատ. Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913) էլ 321 պատմում է, որ Պարսից Շապուհ թագավորը (309–379) իր որդի Արտաշրին մեծ գործով ուղարկում է Հայաստան, որը Խոսրովին դահլճնկեց անելով և նրա տեղը Վռամշապուհին կարգելով ինքը շտապ Տիգրան է վերադառնում՝ վախենալով որ ծերունի հայրը կմեռնի և մեկ ուրիշը նրա փոխարեն թագավոր կդառնա: Որովհետև այս Արտաշիրը Շապուհ Բ-ի որդին է և թագավոր է դարձել հոր մահից հետո 379-ին, ուրեմն նա Վռամշապուհին պետք է հայոց թագավոր կարգած լիներ 379-ից առաջ կամ նույն թվին: Այսպիսով, Վռամշապուհի թագավորության սկիզբը կլիներ ո՛չ թե 388-ը, ինչպես կամենում են Օրմանյանը, Ն. Ադոնցը, Մանանգյանը և այլք, այլ 378/379-ը, այսինքն՝ 10 տարի առաջ: Հովհաննես Դրասխանակերտցին (հրատ. էմինի, Մոսկվա, 1853, էջ 32), այս անհեթեթ թիվը փոքր ինչ մեղմացնում է՝ գործը կատարված համարելով Արտաշիր Բ-ի թագավորության ժամանակ (379–383), որով Վռամշապուհի թագավորության սկիզբը կլինի ամենաուշը 382/383-ը: Սամուել Անեցին իր սխալաշատ ժամանակագրության մեջ, էջ 68 (հրատ. Ա. Տեր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893), հայոց գրերի գյուտը դնում է ՆԻԱ (–421) թվականին¹¹ Պարսից Արտաշիր թագավորի ժամանակ (379–383), որ գարձյալ կատարյալ անհեթեթություն է:

Վերցնենք Սեբեոսի պատմությունը: Այս գրքում (ՍՊԲ, 1879, էջ 18, հմմտ. Ատ. Մալխասյանցի հրատարակությունը, Երևան, 1939, էջ 19) ասված է.

«Յամի ԺԳ-երորդի Արկազեայ կայսեր և ի Զ ամի Վռամայ պարսից արքային թագաւորէ հայոց Վռամշապուհ ամս Ը: Արկաղիոս ԺԳ, Վռամ Զ, Վռամշապուհ գառաջինն»:

Այս ժամանակագրությունից գուրս է գալիս, որ Արկաղիոս կայսեր (395–408) տասներեքերորդ տարին (=407/408) համընկնում է Վռամ կրմանի (388–399) վեցերորդ տարվան (=394): Արդ, ո՞րն է Վռամշապուհի թագավորության առաջին տարին. 394-ը, թե՞ 407/408-ը: Իհարկե, ո՛չ մեկն է և ո՛չ էլ մյուսը: Բացի այդ, ըստ Սեբեոսի՝ Վռամշապուհը թագավորել է միայն 8 տարի, որ այս հաշվով կլինի 394+8=402 (ուրեմն 394–402), կա՛մ 408+8=416 (ուրեմն 408–416): Դարձյալ կատարյալ անհեթեթություն:

Ի միջի այլոց, երևի Սեբեոսի Վռամշապուհին տված այս 8 տարին նկատի ունի Ն. Ակինյանը, որ Վռամշապուհի թագավորությունը դնում է 400/401–408-ը:

¹¹ Սամուել Անեցու երկի ժամանակագրության անճշտությունները ակնհայտ դարձնելու համար բավական է բերել միայն հետևյալ տվյալները. Նիկիո ժողովը նա դնում է 331 թ. (փխ. 325-ի), Կ. Պոլսի ժողովը՝ 396-ին (փխ. 381-ի), Վռամշապուհի թագավորությունը դնում է 419 թ., երբ Վռամշապուհը վաղուց մեռած էր, այնինչ Անեցին Վռամշապուհի մահը դնում է 440 թ., Արշակունյաց բարձունքը դնում է 451 թ. (փխ. 428), Քաղկեդոնի ժողովը՝ 473-ին (փխ. 451-ի), Ղևոնդյանց նահատակությունը 482-ին (փխ. 454-ի), Ներսես Բ-ի կաթողիկոսությունը դնում է 527 թվին (փխ. 548-ի), վրաց բաժանումը հայոց եկեղեցուց դրվում է մեկ 557 թվականին (էջ 75), մեկ էլ 627 թվականին (էջ 79), ուրեմն մեկ 50 տարով առաջ, մեկ 20 տարով հետ: Կարծում ենք այսքանը բավական է գրերի գյուտի ժամանակի մասին Սամուել Անեցու տվյալներից բոլորովին հրաժարվելու համար:

Հիշատակենք նաև վկայությունների բերված Ասողիկի (Պատմություն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885) տեղեկությունները. էջ 74 կարգում ենք հետևյալը. «Եւ գտաք հանդիպեալ յերկրորդ ամին Արտաշրի արքային Պարսից՝ զհինգերորդ ամն Վռամշապուհոյ արքայի հայոց, յորում Մաշտոցն երանելի... Յետ որոյ դարձեալ ևս ի վեցերորդումն նորին Վռամշապուհոյ, որ է ամ առաջին Վռամ-Կրման արքայի՝ վերստին աստուածատուր նշանազիրք զնոյնս յեղանակեալ յօրինէր. որով և դպրութիւնք և գիրք աստուածաշունչք ուղղեալ թագաւանին, որպես պատմեն Կորին և Ղազար»:

Ի՞նչ ենք իմանում մենք այս խառնակ ժամանակագրությունից. Արտաշրի երկրորդ տարուն (ուրեմն 380-ին) համապատասխանում է Վռամշապուհի հինգերորդ տարին, որով Վռամշապուհի առաջին տարին կլինի 375/376-ը, իսկ նրա վեցերորդ տարվան (=381-ին) համապատասխանում է Վռամ Կրման արքայի առաջին տարին, որ է 388/389: Դարձյալ կատարյալ անհեթեթություն: Չմոռանանք հիշել նաև, որ մինչ մեր այլ պատմագիրները, Խորենացուց սկսած, Վռամշապուհին 21 տարի թագավորություն են տալիս, Ասողիկը տալիս է միայն 15 տարի, որով Վռամշապուհը մեռած կլինի 390 թվականին, գրեթե գյուտից շատ առաջ:

Այսպիսի ժամանակագրական տվյալների վրա որևէ բան հիմնելը, մեր կարծիքով, ոչ մի դեպքում թույլատրելի չէ և այդ է պատճառը, որ Վռամշապուհի թագավորության սկիզբը տարբեր գիտնականներ տարբեր ձևով են հաշվում, ըստ այսմ (չնչին տարբերությունները հաշվի չենք առնում)՝ Մ. Օրմանյան, Լեո, Ն. Ադոնց, Հ. Մանանդյան այն դեռում են 388-ին, Աստուրյան 392-ին, Մաբկվաբտ, Թորոսյան, Կ. Տեր-Մկրտչյան 398/399-ին, Ակինյան, Մեսրոպ վրդ. Գրիգորյան 400/401-ին և այլն: Մենք շատ ուրիշ գիտնականների հետ Վռամշապուհի թագավորության սկիզբը համարում ենք 398/399-ը, որովհետև այն ճշտորեն համապատասխանում է ժամանակակից և ըստ ամենայնի ստուգապատում Կորյունի վերջաբանի մեջ տված տեղեկությանը գրեթե գյուտի մասին: Ոչ մի հիմք չենք տեսնում խեղաթյուրված համարել և մի կողմ թողնել Կորյունի տեղեկությունները և հետևել զանազան խառնափնթոր հաշիվներից հանված բոլորովին անհավաստի եզրակացությունների: Եթե նույնիսկ ճիշտ համարվի Վռամշապուհի թագավորության սկզբի համար 387/388 թվականը, այդ դեպքում իսկ թվականների անհամապատասխանության ավելի հավանական սրբագրումը կլինի Կորյունի արտահայտությունը Վռամշապուհի Ե և Զ տարիների մասին ուղղել՝ դրանք ԺԵ և ԺԶ կարգալով, ինչպես առաջարկել է Մ. Չամչյանը իր «Հայոց պատմություն» 1-ին հատորի մեջ, էջ 763-764, որին հետևել են հետագայում նաև ուրիշները, ինչպես Գ. Տեր-Մկրտչյան:

* * *

Բայց ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը դիմել է նաև ձեռագրական տվյալների օգնությունը, որոնք առիթ են ծառայել նրան իր վերևում հիշատակված երկրորդ հոդվածը գրելու: Խնդիրը պարզելու համար անհրաժեշտ է կանդ առնել նաև այդ ձեռագրական տվյալների վրա և ցույց տալ նրանց արժեքն ու նշանակությունը:

ի՞նչ է ասում այս մասին ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը: Բերում ենք ամբողջությամբ նրա խոսքերը¹²:

«Անցյալ 1951 թվականի մայիս ամսին, երբ ես զբաղված էի Հիպոդրոմի առաջին ժամանակագրության խնդրով՝ առիթ ունեցա ծանոթանալու Մատենադարանի ձեռագրերից արտագրված տոմարագիտական մի քանի հատվածների հետ, որոնց մեջ, ի զարմանս իմ, հայ գրերի գյուտը ցույց էր տրված 391–2 թվականին, այսինքն՝ ճիշտ և ճիշտ այն թվականին, որ որոշել էի ես ևս իմ "Месроп Маштоц..." (Ереван, 1940, էջ 27) աշխատության մեջ: Այդ ճշգրիտ թիվն ունեն Հայկական ՍՍՌ Միսիստրների սովետին կից պետական ձեռագրատան (Մատենադարանի) 1684 թվականի №1495 (էջ 169բ), 1632 թվականի №8575 (էջ 382բ) և 1532 թվականի №6644 (էջ 104բ–106ա) ձեռագրերի տոմարագիտական տեքստերը»:

«Ի ծննդեն էն Քրիստոսի մինչև ի սուրբ Գրիգորն ելն ի վիրապէն, վկայում է №1495 ձեռագիրը, – ՄՀԶ (276): Եւ անտի մինչև ի գիւտ գրոյն Հայոց ամբ ՃԺԶ (116) (№8575 ձեռագիրն ունի «ՃԺԷ (117) ամ») և ի գիւտ գրոյն Հայոց մինչև հայ մեծ թուականն ամբ ՃԿ (160)»:

«Այս վկայության մեջ հայ գրերի գյուտը մատնանշված է, ինչպես տեսնում ենք, «Ի ծննդեն էն Քրիստոսի» 276+117=393 թվականին և հայոց մեծ թվականից 160 տարի առաջ, ուրեմն՝ 553–160, որ հավասար է դարձյալ 393 թվականին: Ինչպես Դյուլորիեի ժամանակագրական հաշիվներից մենք գիտենք, հայկական աղբյուրների «Ի ծննդեն էն Քրիստոսի» 553 և 393 թվականները համապատասխանում են այժմյան Հուլյան տոմարի 551–2 և 391–2 թվականներին»: (Ծանոթագրության մեջ ցույց են տրվում Դյուլորիեի գրքի համապատասխան էջերը):

«Պարզվում է, այսպիսով, որ վերոհիշյալ ձեռագրերի տոմարագիտական ցուցումները, որ քաղված են, անտարակոյս, հնագույն ձեռագրերից, հայ գրերի գյուտը սլարդ և որոշ դնում են մեր թվականության 391–2 թվականին»:

«Ձեռագրերի այս ցուցմունքը գրերի գյուտի որոշման համար, անշուշտ, կարևորագույն մի նոր կռվան է...» և այլն:

Նույն հոդվածում, էջ 54, Հ. Մանանդյանն ասում է՝ «Ամենից ուշագրավն այն է, որ սլետական ձեռագրատան № № 1495, 8575 և 6644 ձեռագրերի ժամանակագրական տեքստերը ևս, բոլորովին անկախ Կորյունի վկայություններից, հայ գրերի գյուտը գնում են նույնպես 391–2 թվականին»:

Նախ ասենք, որ Կորյունը ոչ մի տեղ այդպիսի վկայություն չի տվել. այն հիմնված է Կորյունի բնագրի բոլորովին կամայական և անհիմն սրբագրության վրա. Կորյունն ասում է՝ «Եւ արդ առնու համար ամաց սրբոց հաւատոց ի չորրորդում ամէն Կրմանայ արքայի մինչև ցառաջին ամն երկրորդ Յազկերտի որգւոյ Վռամայ, և դպրութեանն հայոց յութեորդ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն»¹³, այսինքն՝ Մեսրոպի կրոնավորության տարիները եղել են 392-ից մինչև 439/40, նրա մաշը: Այս հատվածը Հ. Մանանդյանը սրբագրում ու փոփոխում է այսպես՝ «Եւ արդ առնու համար

¹² Տե՛ս Տեղեկագիր, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1952, №7, էջ 41:

¹³ Տե՛ս Կ ո Ր Յ ո Ն, Վարք Մաշտոցի, հրատ: Մ. Աբեղյանի. Երևան, 1941, էջ 100:

ամաց դպրութեանն Հայոց ի չորրորդ ամէն Կրմանայ արքայի մինչև ցառաջին ամն երկրորդ Յագկերտի որդւոյ Վոսմայ»: Եվ այս փոփոխված բնագրի հիման վրա գտնում է, որ Հայոց տառերը հնարվել են Վոսմ-Կրմանի չորրորդ տարում (391–2)¹⁴: Հարդելի գիտնականը չի նկատել, որ իր ուղղած բնագրի հենց միայն «մինչև» բառը ոչնչացնում է նրա ամբողջ կառուցվածքը:

Տեսնենք թե ի՞նչ են ներկայացնում իրենցից այդ ձեռագրերը: Նրանցից №1495-ը մի ժողովածու է, որ սկսվում է Դաշանց թղթով, տալիս է Կանոնք ս. Հարց, բառգիրք, քարոզք, կարգ թաղաւորաց Հայոց և Պարսից, մեկնություն պատարագի, Խրատք իմաստասիրաց, վասն ազնիւ քարանց, անուանք քաղաքաց, զանազան օրացույցային Հաշիվներ՝ լուսնի ծնունդ, լրումն, ծագատկի տարիներ, խավարումն արեգական և լուսնի, կանոնք աստղաբաշխականք, տոմար ժամանակաց և թուականաց ի Սարկաւազ վարդապետէ և այլն և այլն:

Այս ժողովածուի էջ 169-ից Հ. Մանանդյանը բերում է մի կամայական կերպով կրճատված հատված: Այդ հատվածի վերնագիրն է «Թուականք». տալիս է թվականներ՝ Ադամից մինչև Ջրհեղեղ, Ջրհեղեղից մինչև աշտարակաշինություն, աշտարակաշինությունից մինչև Աբրահամ, Աբրահամից մինչև Քրիստոս, և այլա գալիս է Հ. Մանանդյանի մեջ բերածը՝ «ի ծնընդենէն Քրիստոսի մինչև ի սուրբ Գրիգորն ելն ի վիրապէն ՄՀԶ: Եւ անտի մինչև ի Հայ մեծ թուականն ՄՀԶ: Ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ի գիւտ գրոյն Հայոց ամք ՃԺԶ և ի գիւտ գրոյն Հայոց մինչև ի Հայ մեծ թուականն ամք ՃԿ»: Հակոբ Մանանդյանն այստեղ կանգ է առնում, բայց ձեռագիրը դեռ շարունակում է՝ «ի ծնընդենէն Քրիստոսի մինչև ի Նիկիոյ ժողովն ամք ՅԻԲ (322), անտի մինչև ի Կոստանդնուպոլսի ժողովն ամք ՀԴ (322+74=396), անտի մինչև յեփեսոսի առաջին ժողովն ամք Մ(396+50=446), անտի մինչև յերկրորդ ժողովն Եփեսոսի ամք ԻԴ (446+24=470) և յերկրորդ ժողովոյն Եփեսոսի մինչև ի ժողովն Քաղկեդոնի ամք Թ (470+9=479)»: Մեզ թվում է, որ Հ. Մանանդյանը այս տվյալները չի բերել այն պատճառով, որ սրանք բոլորն էլ՝ անխտիր սխալ լինելով՝ կվարկաբեկեին նրա «Հաստատուն կովանք» և ընականաբար Հարց առաջ կգար, որ եթե առաջին 4 տվյալներն առասպելական են, վերջին 5 տվյալները բոլորն էլ սխալ, ապա ի՞նչ երաշխիք կա, որ դրանից անմիջապես առաջ բերված 4 տվյալները որևէ չափով համապատասխանում են իրականությանը:

Այնուհետև, Հ. Մանանդյանի ուշադրությունից վրիպել է, որ նույն ձեռագրի 162-ր էջում կան նույնպիսի ժամանակագրական Հաշիվներ, որոնք մասամբ համընկնում են նրա բերածի հետ, մասամբ էլ տարբեր են: Նա կտեղեկանար ձեռագրից նաև (էջ 162ա), որ այդ հատվածը վերնագիր ու-

¹⁴ Մի տեղ (Քննական տեսություն Հայ ժողովրդի պատմության, Հ. Բ, մասն Ա, էջ 266) Մանանդյանը գտնում է, որ «Կորյունի ժամանակագրական վերջաբանը ընդմիջարկություն է և չի կարող վերագրվել իրեն՝ Կորյունին». մի այլ տեղում («Տեղեկագիր», 1952, էջ 52) նա ասում է՝ «Մենք կարող ենք, անշուշտ, վստահորեն հետևություն անել, որ Կորյունի աշխատության վերջում գտնվող ժամանակագրական վերջաբանը խմբագրված ու փոփոխված է ուշ ժամանակներում և չի կարող վերագրվել իրեն՝ Կորյունին»: Երկրորդ գեպընդ ընդունվում է, որ վերջաբանն սկզբնապես եղել է Կորյունի երկում, բայց հետագայում խմբագրվել է և փոփոխություն ենթարկվել:

նի, որի մեջ հայտնվում է ժամանակագրության հեղինակի անունը – «ի բանից Սարկալազ վարդապետին յաղագս ժամանակաց և թուականաց»։ Մենք հարկ ենք համարում այստեղ մեջ բերել նաև այդ հատվածը քաղվածաբար, այսինքն՝ այն մասը, որ մեր հարցին է վերաբերում.

«ի սրբոյն Գրիգորէ ի Ս. Սահակ ամք ՃԸ (108),

ի սրբոյն Գրիգորէ ի հայ թուականն ամք ՄԾԲ (252) – (Ուրեմն Ս. Գրիգորի քարոզութեան սկիզբը դրվում է 300/301, ոչ թե 276-ը, ինչպես նախորդումն է),

ի ծննդենէն Քրիստոսի ի հայ թուականն ամք ՇԾԳ (553),

ի ծննդենէն Կոստանգիանոսի ի հայ թուականն ամք ՄԺԳ (213) (Այս հաշվով Կոստանգիանոսը ծնված է լինում 340 թվին, այսինչ նա մեռել է 337 թվականին),

Յառաքելոյն Թադէոսէ ի Ս. Գրիգոր ամք ՄԿԶ (266) – (Այս հաշվով էլ Գրիգորի քարոզութեանն ընկնում է 300/301-ին Թագեոս առաքյալի քարոզութեանը հաշվելով նրա 35 տարեկան հասակից):

ի ծննդենէն Քրիստոսի ի Նիկիոս ժողովն ամք ԳՃ քսաներկու (=322),

Անտի ի Կոստանդնուպոլսի ժողովն ամք ՀԴ (74+322=396),

Անտի յեփեսոսի Ա. ժողովն ամք Ծ (50+396=446),

Անտի ի Քաղկեդոնի ժողովն ամք ԻԷ (27+446=473),

Անտի ի Դուռնա ժողովն ի Հայք ամք ԼԶ (36+473=509),

Անտի ի քաղաքոյ ժողովն ի սուրբ կաթողիկէն ամք Ղ (90+509=599), յորում որոշեցին զՅոհան Տիկորեցին և էր թուականն Հայոց ՃՀԳ (=173+552=725), իսկ յելիցն ի վիրապէն Ս. Գրիգորի ամք ՆԼԳ (433) և ի թարգմանութենէն հայ գրոցս ամք Յ (300)»:

Ինչպես տեսնում ենք, անկասկած Հովհաննես Սարկավազ վարդապետին վերագրված այս թվականներն էլ ամենամեծ մասամբ սխալ են և նրանց վրա ոչինչ հիմնել չի կարելի¹⁵:

Մյուս երկու ձեռագրերը (№ № 6644 և 8575) ո՛չ միայն չեն փրկում Մանանդյանի տեսութեանը, այլ ավելի ևս ակներև են դարձնում նրա սխալը:

Մինչդեռ Մանանդյանի գրածից այնպես է դուրս դալիս, թե իբր հիշված Յ ձեռագրերն էլ մեզ միևնույն տեղեկութեանն են տալիս արծարծված հարցի մասին, ձեռագրերը բնավ այդ չեն ասում: Ահա ձեռագրերի տված պատկերը.

№1495. Քրիստոսի ծննդից մինչև Գրիգոր Լուսավորչի ելն ի վիրապէն՝ ՄՀԶ (276) տարի. այգտեղից մինչև գրերի գյուտը ՃԺԶ (116) տարի և

¹⁵ Այն վերցված է «Հովհաննես Իմաստասերի ժամանակագրությունը» գրվածքից և հետագայում ամբողջովին արտատպված է նախ Վ. Ա. Հակոբյանի հրատարակած «Մանր ժամանակագրություններ XIII–XVIII դդ.» գրքում, հատոր 1, Երևան, 1951, էջ 23 և ապա Ա. Գ. Աբրահամյանի «Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը» (Երևան, 1956) հրատարակության մեջ, էջ 132: Ի միջի այլոց, երկու գիտնականներն էլ ծանոթագրության մեջ հիշատակում են նաև մեր այս №1495 ձեռագրի վերը նշված էջերը (162ա–163ա): Այլև Աբրահամյանը իր հրատարակության էջ 90-ում ասում է. «Այդ նույն աշխատության (խոսքը «Պատճեն տոմարին»-ի մասին է) մի հատված՝ ժամանակագրական բովանդակության մասը, մոտ 2 էջ ծավալով (սկսում է «յԱդամայ մինչև ի ջրհեղեղն մեծ, որ առ. Նոյիւ ամք ՄՄԽԲ...»), տառացի վերցված է Մատենադարանի №1495 ձեռագրից, ուր հատվածի վերնագրում կոնկրետ նշված է, որ դա Հովհաննեսի աշխատությունն է»:

գրերի գյուտից մինչև Հայոց թվականը ձկ (160) տարի= $276+116=392+160=552$:

№6644. Քրիստոսի ծննդից մինչև Սուրբ Գրիգոր ՅԴ (304) տարի (տվյալ թիվը ո՛չ Գրիգորի ծննդյան թվականը կարող է լինել և ո՛չ էլ մահվան, այլ նրա դործունեության սկիզբը՝ այսինքն ելն ի վերապէն). Ս. Գրիգորից մինչև Հայ թվականը ՄԺԲ (=212) տարի= $304+212=516$ թվականը իրըև Հայոց թվականության սկիզբը: Այս ձեռագիրը միջին օղակը՝ Գրիգոր Լուսավորչից մինչև գրերի գյուտը՝ չունի:

№8575. Ի Քրիստոսէ մինչև ի Գրիգոր Լուսավորչն ՅԺԲ (312) ամ է... ի Լուսավորչէն մինչև ի գիւտ գրոյն ՃԺԷ (117) ամ է. ի գիւտ գրոյն մինչև ի Հայոց մեծ թուականն ձԼ ամ է (130)= $312+117=429+130=559$: Ըստ այսմ՝ գրերի գյուտի թվականը կլինի 429, իսկ Հայոց թվականի սկիզբը՝ 559:

Այս ձեռագրերի տված մյուս տեղեկությունները նույնպես սխալ են, ինչպես №1495-ինը:

Ուշադրության արժանի է այստեղ, որ Գրիգոր Լուսավորչի գործունեության համար 3 ձեռագրերը տարբեր տարեթվեր են տալիս (276 կամ 304 կամ 312), իսկ այս հաշվի չի առնում Մանանդյանը և դեռ 8575 ձեռագրի մեջ եղած 1 տարվա տարբերությունը նկատելով (116-ի փոխարեն 117), աչքաթող է արել նույն ձեռագրի 30 տարվա տարբերությունը 1495 ձեռագրից. վերջին ձեռագիրը գրերի գյուտից մինչև Հայոց թվականը հաշվում է ձկ (160) տարի, իսկ 8575 ձեռագիրը հաշվում է միայն ձԼ (130) տարի¹⁶:

Համենայն դեպս, մենք գտնում ենք, որ այգալիսի հակասական տվյալների վրա չի կարելի և ոչ մի ժամանակագրական հաշիվ հիմնել:

Վերջապես այն էլ պետք է ասել, որ նույնիսկ №1495 ձեռագրի գրիչը նկատել է ժամանակագրական տվյալների վերևում նշված սխալներն ու անհամապատասխանությունները և այդ առթիվ իր տարակուսանքն է հայտնում, և այն էլ երկու անգամ. էջ 164բ– «Նաև այլք բազումք գրեցին վասն ժամանակացն անցելոց. և ամենեքեան անմիաբան հանդիպին գոլ», և էջ 168 ա– «Ոչ գիտեմ, թե հաշվողն է սխալեր և թէ գրիչս»:

* * *

Ն. Աղոնցի և Հ. Մանանդյանի Հայոց գրերի գյուտի մասին արած կռահումների և ենթադրությունների մեջ մեծ տեղ է բռնում այն, ինչ որ նրանք Մոպսուեստիայի եպիսկոպոս Թեոդորին, Ամիրի և Եդեսիայի Ակակ և Բաբիդաս (=Բաբիդաս) եպիսկոպոսների փոխարեն, համարում են Մեսրոպ Մաշտոցին օգնած անձնավորություն:

¹⁶ Սակայն անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ նշել, որ Մանանդյանի այս հոգվածը տված է հետմահու և կիսատ է մնացել, թեև նա «իր կյանքի վերջին օրը հայտնել է, որ աշխատանքը վերջացնելու համար մնում է գրել 1–2 էջ»։ (Տե՛ս «Տեղեկագիրը», էջ 57 աստղանիշով ծանոթագրություն)։ Եթե հեղինակը Հնարավորություն ունեցած լիներ ինքը վերջնական կերպարանք տալու իր հոգվածին և մի անգամ էլ համեմատելու ձեռագրերի տվյալները, գուցե ինքն էլ նկատեր նշված անհամապատասխանությունները և նրանց վրա եզրակացություններ չհիմներ:

Մենք տեսանք, որ այդ կուսակցություններն ու ենթադրություններն առաջ են եկել այն սխալից, որ հիշյալ անվանի գիտնականներն առանց որևէ հիմքի, ավելի ճիշտ՝ հակառակ պատմական հաստատուն վկայություն, ժխտել են Ամիդի և Եդեսիայի հիշյալ եպիսկոպոսների գոյություն վավերական փաստը 404–406 թվականների ժամանակամիջոցում, դրա համար էլ հարկ են զգացել ուրիշ եպիսկոպոս որոնելու իբրև Մաշտոցին սատար գրերի գյուտի ժամանակ, և կանգ են առել Թեոդոր Մոպսուեստացու վրա: Թեև նրանց կուսակցությունների և ենթադրությունների ելակետը ինքնին միանգամայն վերացած է մեր մեջ բերած հաստատուն փաստերով, բայց տեսնենք, այնուամենայնիվ, թե ի՞նչն է ստիպել նրանց բռնելու այդպիսի որոնումների ուղին:

Կ. Պոլսի Փոտ պատրիարքի (858–867, երկրորդ անգամ 878–886) հայտնի *Bibliotheca*-յի 81-րդում ասված է հետևյալը, որը բառացի մեջ է բերում Ն. Ադոնցը իր «Անծանոթ էջեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կյանքից ըստ օտար աղբյուրների» դրվածքի մեջ, «Հանդես Ամսորյա» 1925, էջ 193, 321, 435, 531 (լույս է տեսել, ինչպես նշեցինք վերևում, նաև առանձին գրքույկով «Մաշթոց և նրա աշակերտները ըստ օտար աղբյուրների» վերնագրով, «Ազգային Մատենադարան», Վիեննա, 1925):

«Թեոդոր երեցի յաղագս որ ի Պարսս մոգութեան, ի ճառս երիս. կարդացել եմ՝ Թեոդորի գիրքը յաղագս որ ի Պարսս մոգութեան և գինչ որ ի բարեպաշտ հաւատոց զանաղանութիւն (նորա) յերիս ճառս¹⁷: Ուղղված են նրանք առ Մաստուբիոս ծագումով Հայաստանից և ինքն քորեպիսկոպոս¹⁸... Առաջին ճառում խոսում է Պարսից պիղծ կրոնի մասին... մի խոսքով ամբարիշտ և դարչելի կրոնը մեջ բերելով հերքում է առաջին ճառում: Իսկ մնացյալ երկու ճառերում խոսում է բարեպաշտ հավատի հույժան մասին, սկսելով աշխարհի արարչությունից և նմանապես խոսում է անցողակի նաև շնորհի մասին»:

Փոտ պատրիարքը իրավամբ ենթադրում է, որ հիշված Թեոդորը Մոպսուեստացին է, «որովհետև Նեստորի աղանդի մասին մանավանդ երրորդ ճառում հաստատապես նախաքարոզ է հանդիսանում, այլև մեղավորների վերականգնման մասին է բանդագուշում»¹⁹:

Այս *Μαστούβιος* անունը Ադոնցն առաջարկում է ուղղել *Μαστούζιος* և նույնացնել Մաշտոցի հետ. զգուշացնում է նաև, որ չփորձեն *Μασρούβιος* Մեսրոպը կարգալ (որպիսի ընթերցումը իրոք գայթակղեցուցիչ կլիներ), որովհետև Կորյուն և Ղազար կարգում են Մաշթոց. առաջինը ինքնացին է գործածում Մեսրոպ անունը: Ն Ադոնցը չի մոռանում հիշելու նաև, որ Անանուն հույնի *χαθολιχοί τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας* դրվածքում Մաշտոցի անունը հնչում է *Μαστίτη* և *Μαστή(υ)ς*²⁰:

¹⁷ Περὶ τῆς περσίδι μαγικῆς... ἐν λόγοι τριοί.

¹⁸ Πρὸς Μαστούβιον ἐξ Ἀρμενίας ὀρμύμενον, χωρεπίσκοπον δὲ τυγχάνοντα.

¹⁹ Տե՛ս «Հանդես Ամսորյա», 1925, էջ 195:

²⁰ Հմմտ. պրոֆ. դր. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, Հատ. Ա, Երևան, 1934, էջ 40 և 60–61 ծանոթագրություն, որտեղ Մելիքսեթ-բեկը մեջ բերելով Արսեն Սափարացու գործածած «Մաստոց» ձևը և հունարեն հայ կաթողիկոսների ցանկի վերևում նշված ձևերը տարօրինակ է համարում, որ Ադոնցը միանգամայն անտես է առնում վրաց աղբյուրների և մասնավորապես Արսենի նշած «Մաստոց»-ին:

Այս առթիվ ամենից առաջ պետք է այն ասել, որ Փոտ պատրիարքի Bibliotheca-յում արված տեղեկությունը չի համապատասխանում նեստորական գիտնական, 1318-ին մեռած Էբեդ-Յեսուևի (տե՛ս J. S. Assemani, Bibliotheca Orientalis, հատ. 3-րդ, էջ 30–35) տված տեղեկությանը: Էբեդ-Յեսուևն որպես նրա երկերի 29-րդ համարը այդ վերնագրի տակ երկու գիրք է դնում և ոչ երեք (տե՛ս Loofs, Theodor von Mopsuestia հոդվածը, Realencyklopadie für protestantische Theologie und Kirche, 3. Auflage, հատ. 19, Leipzig, 1907, էջ 602, տող 20–21): Բացի Փոտի տված տեղեկությունից Թեոդորի այս դրվածքից նույնիսկ հատակոտորներ չեն մնացել, այնպես որ դրա վրա ոչ մի ենթադրություն հիմնել չի կարելի:

Երկրորդ, Մաստուրիոսը Մաստուղիոս կարգալը և Մաշտոցի հետ նույնացնելը նույնպես կասկածներ է հարուցում: Ինչպե՞ս կարող էր միևնույն Մաշտոց անունը հույների մոտ մի անդամ Մաստուղիոս տառադարձվել, մի այլ անդամ Մաստիճե կամ Մաստենճե:

Երրորդ, Փոտի տված տեղեկության համաձայն՝ Մաստուրիոսը քորեպիսկոպոս էր «ծագումով» Հայաստանից, իսկ մեր Մաշտոցին Հայ մատենադրության մեջ ոչ մի տեղ քորեպիսկոպոսի տիտղոսը չի տրված. Կորյունը նրան միայն վարդապետ է անվանում մի քանի անգամ և մի անգամ էլ Դանիելյան նշանագրերը փորձարկելու առթիվ ասում է՝ «որով և յաստիճան իսկ վարդապետության գեղեցիկ՝ երանելին հասանէր»²¹: Եթե Մաշտոցը քորեպիսկոպոս լիներ, կարո՞ղ էր այդ բանը հայտնի չլիներ նրա աշակերտ և մտերիմ Կորյունին և ինչո՞ւ պետք է նա իր վարդապետի այդ աստիճանը թաքցներ:

Իրականության չի համապատասխանում նաև Ադոնցի և Ն. Ակինյանի ըմբռնումը քորեպիսկոպոսի պաշտոնի մասին: Ադոնցն ասում է՝ «Քորեպիսկոպոս էին կոչվում այն եպիսկոպոսները, որ օրինական աթոռ չունեին և աթոռակալ եպիսկոպոսի օգնական կամ փոխանորդ էին» («Հանդես ամսօրյա», 1925, էջ 197): Իսկ Ն. Ակինյանը՝ հայտնի չէ թե ինչ աղբյուրից առնելով տալիս է նույն Մաշտոցի քորեպիսկոպոսական ձեռնադրության թվականը. «Այս տարույն (391–392) կընդունի Մաշտոց Հայոց Սահակ կաթողիկոսեն «ձեռնադրություն քահանայության» և կանվանվի «քորեպիսկոպոս» (Փոտի վկայությունը), այսինքն՝ շրջուն առաքյալ: Մաշտոցը իր բարեկամին հաղորդել է իր երեց դառնալը (որտեղի՞ց գիտե այս Ն. Ակինյանը) և ինդրել է Մոգոլության դեմ գրվածք, որ և կատարել է Թեոդոր: Մաշտոցի քորեպիսկոպոս տիտղոսը անծանոթ է Կորյունի, բայց անիկա կներկայացնե զինքը շրջուն առաքյալ, որ կքարոզե գավառները ավետարանական վարդապետությունը, և այս էր արդեն քորեպիսկոպոսին պաշտոնը»²²:

Երկու գիտնականների պատկերացումներն էլ, ինչպես ասացինք, քորեպիսկոպոսի պաշտոնի մասին իրականությանը չեն համապատասխանում:

Քորեպիսկոպոս կոչվում էին Արևելքում դավառների և գյուղական քրիստոնեական համայնքների տեսուչները (եպիսկոպոսները) ի տարբերություն քաղաքների եպիսկոպոսներից: Ինչպես որ քաղաքների եպիսկո-

²¹ Տե՛ս Կ ո Ր Ե Մ Ն, Վարք Մաշտոցի, էջ 44:

²² Տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 508–509:

պոստների պաշտոնը իրենց համայնքի դործերը վարելը և հողևոր կարիքները հոգալն էր, ճիշտ նույն պաշտոնն ունեին նաև քորեպիսկոպոստները գյուղական համայնքների վերաբերմամբ:

Ինչպես եպիսկոպոստները, այնպես էլ քորեպիսկոպոստները կարող էին, իհարկե, նաև իրենց թեմերից գուրս դալ և քրիստոնեության քարոզությամբ զբաղվել նույնիսկ Հեթանոսների մեջ, բայց նրանց պաշտոնը այդ չէր և այդպիսի եպիսկոպոստները խիստ սակավաթիվ բացառությամբ էին: Այդպես էին, օրինակ, IV դարում գոթերի մեջ քրիստոնեություն քարոզող Ավդիոս եպիսկոպոսը և մեր IV դարի հայտնի գործիչ Դանիել Ասորին, որի մասին Փավստոս Բյուզանդը որոշակի ասում է, թե նա քորեպիսկոպոս էր, բայց և ավելացնում է՝ «այլև ի կողմանս Պարսից յօտար տեղիս քարոզաց սա, և անթիւս ի մոլորութենէ դարձոյց» (Փավստոս, Գ 14): Քորեպիսկոպոսները բավական տարածված էին Արևելքում մինչև IV դարի կեսերը, ունեին լրիվ եպիսկոպոսական իրավունքներ և ստանում էին եպիսկոպոսական ձեռնադրություն. բայց սկսած IV դարի երկրորդ կեսից ամեն կերպ աշխատում են նրանց իրավունքները կրճատել և նրանց ամբողջովին ենթարկել քաղաքների եպիսկոպոսներին. նրանք այլևս եպիսկոպոսական ձեռնադրություն չեն ստանում, այլ միայն քահանայական, և այս ձևով իրենց գոյությունը շարունակում են մինչև VI դարը²³:

Չորրորդ, տարակուսանք է առաջացնում նաև այն, որ Փոտի արտահայտությունը խիստ անորոշ է. նա Մաստուբիոսին հայ չի կոչում կամ Հայաստանցի, այլ «ծաղումով Հայաստանից»: Այդ արտահայտությունը առիթ է տալիս ենթադրելու, որ հիշյալ անձը Հայաստանում չէր ապրում, այլ միայն «ծաղումով» Հայաստանցի էր: Այդ դեպքում ավելի հավանական չէ՞ ենթադրել, որ Փոտի հիշած քորեպիսկոպոս Մաստուբիոսը Հայաստանի արևմտյան հունական բաժնում ապրող անձ է, ուստի և հասկանալի է, որ յուր տարակուսանքները փարատելու համար նա դիմել է Մոպսուեստիայի (այս ժամանակաշրջանի համար ավելի ճիշտ՝ Անտիոքի) Թեոդոր երեցին: Ի՞նչ հիմք կա կարծելու, որ այդ անունը կրող միայն մի անձ է եղել և դա էլ մեր Մաշտոցն է:

Հինդերորդ, Թեոդոր Մոպսուեստացու և Մեսրոպ Մաշտոցի կյանքի պարագաները իրար շատ էլ չեն համապատասխանում նաև ժամանակադրական տեսակետից: Ե՞րբ կարող էր տեղի ունենալ նրանց անձնական ծանոթությունն ու հարաբերությունը: Նախ, ոչ մի տեղից հայտնի չէ և ոչ մի հիմք չկա ենթադրելու, որ Մեսրոպ Մաշտոցը իր ուսումնառելի է Անտիոքում Թեոդոր Մոպսուեստացու և Հովհան Ոսկեբերանի հետ միասին: Երկրորդ, Կորյունի պատմելով՝ Մաշթոցը եղել է արքունի դիվանում աշխատող անձ մինչև իր կրոնավոր դառնալը 392 թվականին, իսկ Թեոդոր Մոպսուեստացին 383 թվին ձեռնադրվել է քահանա և Անտիոքում դործել մինչև 386 թվականը, որից հետո 386–391/392-ը գտնվել է Տարսոսում իր ուսուցիչ Դիոդոր Տարսոնացու մոտ, որտեղից և 391/392 թվականին դարձել է Մոպսուեստիայի եպիսկոպոս: Այն ինչ Մեսրոպ Մաշտոցի մասին դիտենք, որ նա 392 թվականից իրեն նվիրել է ճգնավորական կյանքի, ապա

²³ S t u F r. G i l l m a n n. Das Institut der Chorbischofe im Orient. München, 1903, S. VI, 136.

երկար տարիներ անցել է քարոզչական աշխատանքի Գողթան և Մարաց կողմերը և հետո միայն զբաղվել հայ դրերի դյուստով և ղրանով պայմանավորված դրական ու թարգմանչական գործունեությունը²⁴:

Վերջապես, վեցերորդ, ընդունենք մի ընդհանուր, որ Փոստի Մաստուբիոսը իրոք մեր Մաշտոցն է ե. սա է թեոդոր Երեցից պարսկական մոգություն մասին դրվածք խնդրել 380-ական թվականներին: Հետևում է սրանից, որ գրերի դյուստի ժամանակ էլ (լինի 392-ին, թե 404/406-ին), սա է օգնել Մաշտոցին և ոչ թե Ամիրգի Ակակ և Եղեսիայի Բաբելաս եպիսկոպոսները, որոնց անունը տալիս է որոշակիորեն Կորյունը և որոնց մասին անհրաժեշտն ասացինք վերևում: Սովորական տրամաբանություն ոչ մի կանոնով այդպիսի հետևությունն անել չի կարելի: Այսպիսի հետևությունն անելու միակ փաստարկումը, որ բերում է Ն. Աղոնցը, այն է, թե Մաշտոցը «իր երազները համար չըջել էր Մելիտին, Ամիրգ, Եղեսիա, Աամոսատ, ծանոթացել էր Ակակին, Ռաբուլին, մյուս Ակակին (Մելիտինի), այլև Սամոսատի եպիսկոպոսին, մի խոսքով՝ Հայաստանի սահմանակից նշանավոր հոգևոր գործիչներին, նա չէր կարող զանց առնել նույն շրջանի ամենից հեղինակավոր և դիտնական հոր՝ Թեոդոր Մոպսուեստացուն... Անակնունելի չէ բնավ, որ Թեոդորի ծանոթ հայազն եպիսկոպոս Մաստուբիոսը լինի Մաշտոցը»²⁵:

Այսպիսի փաստարկումը, իհարկե, ապացույցի ոչ մի ղորություն չունի և այն լուրջ պատճառարանություն համարել չի կարելի:

Մենք անհրաժեշտ ենք համարում շեշտել նաև այն, որ պատմական սխալ է թեոդոր Մոպսուեստացու դրվածքների Եփեսոսի 431 թվականի տիեզերական ժողովում դատապարտված ղուրս բերելը, ինչպես, հայտնի է թե ինչ աղբյուրից վերցնելով, վարվում է Հ. Մանանդյանը: Նա իր վերոհիշյալ 3 աշխատությունների մեջ էլ բառացի դրել է հետևյալը. «ինչպես շատ ճիշտ կռահել է Աղոնցը, հայ գրերի հորինման ժամանակ Մաշտոցին աջակցել և օգնել էին ոչ թե Ակակիս և Ռաբուլաս եպիսկոպոսները, այլ հավանորեն, վերոհիշյալ Թեոդորոս Մոպսուեստացին, որի հերձվածողական դրվածքները դատապարտվել էին Եփեսոսի 431 թվականի տիեզերական ժողովում»²⁶: Թեոդոր Մոպսուեստացու անձն ու հերձվածողական դրվածքները Եփեսոսի 431 թվականի տիեզերական ժողովի նյութ չեն եղել և այնտեղ չեն դատապարտվել: Եփեսոսի ժողովից հետո էլ, թեև նրա հակաակորդները նրան դատապարտելու հարցեր հարուցել են, բայց այդ դործողությունները ոչ մի գրական արդյունքի չեն հասել, թե՛ Թեոդոր Մոպսուեստացու բարի համբավի և թե՛ հակաակորդների, ի միջի այլոց նաև հայ վանականների ծայրահեղությունների պատճառով, այնպես որ Անտիոքի Հովհաննես և Աղեքսանդրիայի հայտնի Կյուրեղ եպիսկոպոսներն անդամ զգուշացել են եկեղեցու հետ հաշտ ու խաղաղ մեռած (Թեոդոր մեռել է 428 թվականին) եպիսկոպոսին բանագրելուց, մանավանդ որ

²⁴ Այս ամենի մասին տե՛ս նաև Մեսրոպ վրդ. Գ. Գրիգորյան, «Բազմավեպ», 1961, № 3–5 (մտա–մայիս), էջ 69–73:

²⁵ Տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1925, էջ 440–441:

²⁶ Տե՛ս Я. А. Маганян. Месроп Маштоц..., էջ 24–25, «Տեղեկագիր», էջ 45 և Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, մասն Ա, էջ 263–264:

Հատուկ կայսերական հրաման կար՝ այդպիսի անձնավորութիւններին վեճերի մեջ չխառնել և չբանադրել: Թեոդոր Մոպսուեստացին իրոք բանադրվել է միայն Եփեսոսի ժողովից ավելի քան 120 տարի հետո Հինգերորդ կոչված տիեզերական ժողովում, Հուստինիանոս կայսեր ժամանակ, 553 թվականին, «երեք գլուխներին» շուրջ եղած վիճաբանութիւններին առթիվ: Այդ 3 գլուխներն էին՝ Թեոդորոս Մոպսուեստացին և իր գրվածքները, Կյուրոսի եպիսկոպոս Թեոդորետի հակակյուրեղյան գրվածքները և իբրև եղեսացու նամակը պարսիկ եպիսկոպոս Մարին:

Ն. Ագոնցը և նրան հետևելով Հ. Մանանդյանը Կորյունի մոտ Թեոդորոս Մոպսուեստացու անունը չհիշվելը, որպես գրերի գյուտին օգնող, բացատրում են նրանով, որ «Կորյունը հասարակ կենսագիր չէ, նաև եկեղեցական գործիչ է և իբրև այդպիսին պետք է իր գրիչը համակերպեր հետեփեսոսյան տրամադրութեան: Հայոց կապերը Ասորիքի հետ այժմ պիտի խորշելի թվեր»²⁷: Այս միտքը շարունակելով և ավելի ևս առաջ մղելով՝ Հ. Մանանդյանը եզրակացնում է հետևյալը. «Սրանից (Ն. Ագոնցի ասածից) պարզ հետևում է, որ Կորյունի հաղորդումների մեջ նկատվող թերասութիւնները, անորոշութիւնները և նույնիսկ խեղաթյուրումները կարող են բացատրվել ո՛չ միայն Կորյունի աշխատութեան խմբագրական վերամշակումով, այլ մասամբ նաև դավանական նկատառումներով հենց իր հեղինակի, որը Մաշտոցի վարքը գրել էր համապատասխան փոփոխված կրոնական տրամադրութիւնների հինգերորդ դարի կեսերում»²⁸: Մի պնդում, որ ոչնչով ապացուցել չի կարելի:

Մեզ թվում է, որ այստեղ ևս անվանի գիտնականները սաստիկ խտացնում են դույնները: Խնդիրը ճիշտ փմբռնելու համար անհրաժեշտ է ծանոթանալ, թե կրոնական վիճաբանական գրականութեան մեջ ինչպիսի դերքավորում է եղել թե՛ դրսում և թե՛ Հայերի մեջ Թեոդոր Մոպսուեստացու վերաբերմամբ: Այս առթիվ պետք է ասել հետևյալը: Նախ, ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ Պրոկղի Հայերին ուղղված զգուշացուցիչ նամակի հունարեն բնագրում և ասորերեն թարգմանութեան մեջ բոլորովին չի հիշվում Թեոդոր Մոպսուեստացու անունը²⁹: Հայերենում հիշված է Թեոդորի անունը, բայց Հայերենի վերջավորութիւնը առհասարակ կասկածելի է և ինքը Ն. Ագոնցը գտնում է, որ եզնիկի Ասհակին ու Մեսրոպին ուղղված թղթից են հատվածներ մտել Պրոկղի թղթի մեջ, այլև կասկածելի է Սահակի և Մեսրոպի Պրոկղին ուղղված թղթի վավերականութիւնը³⁰:

Խիստ ուշագրավ է այն, որ Տիմոթեոս Կուզի հակաճառութեան մեջ Դիոդոր Տարսոնացին և Թեոդորետ Կյուրոսցին հիշվում են որպես հերձվածող-

²⁷ Տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1925, էջ 439:

²⁸ Հ. Մանանդյան, «Տեղեկագիր», 1952, էջ 45-46 և Քննական տեսութիւն Հայ ժողովրդի պատմութեան. Հ. Բ, մասն Ա, էջ 264:

²⁹ Պրոկղի նամակի հունարենը տպագրված է Patrologie, ed. Migne, series Graeca 65. 85. ասորերենը տպագրված է Ջաքարիա հեռորին վերագրված եկեղեցական պատմութեան մեջ (մեր ձեռքին է դրա գերմաներեն թարգմանութիւնը՝ K. A h r e n s und G. K r u g e r. Die sogenannte Kirschengeschichte des Zacharias Rhetor. Leipzig, 1899, S. 27-41), իսկ Հայերենը՝ «Գիրք թղթոց», էջ 1-8:

³⁰ Սրա մասին տե՛ս մեր «Նեստորականութիւնը Հայաստանում V-VI դարերում» ուսումնասիրութիւնը, ՀՍՍՀ ԳԱ գրականութեան ինստիտուտի «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ» ժողովածու, 1946 թ., էջ 183-184:

ներ և նրանց գրվածքներից շատ «պիտառուլթյուններ» են բերվում ու հերքվում, մինչդեռ Թեոդորի անունը միայն մի անգամ է հիշվում անորոշ կերպով Նեստորի կողքին և այն էլ կարող է Դիոդորին կամ Թեոդորետին վերաբերել. «Ճառեսցեն ասացելոցս ընդդիմացեալքն, որ զՆեստորի և Թեոդորայ խորհել և ասել...»³¹:

Կ. Տեր-Մկրտչյանի հրատարակած «Կնիք հաւատոյ» VII դարում կազմված դավանաբանական ժողովածուի մեջ ևս Թեոդոր Մոպսուեստացին թեև հիշատակվում է 2 անգամ, բայց արդեն VI դարի երկրորդ կեսից՝ Ներսես Բ-ի թղթի մեջ և նրանից հետո:

«Գիրք թղթոց»-ի մեջ տեսնում ենք հետևյալը. մի կողմ թողնելով Պրոկղի գրագրությունը Սահակի և Մեսրոպի հետ, որի մասին խոսեցինք վերևում, մի կողմ թողնելով նաև Մելիտինեի Ակակ եպիսկոպոսի թղթերը, որոնց մեջ Ակակը բնականաբար պետք է որպես հերձվածող բնորոշեր Թեոդոր Մոպսուեստացուն, լինելով նրա գլխավոր հակառակորդներից մեկը, այդ ժողովածուում ևս Թեոդոր Մոպսուեստացին դատապարտվում է սկսած VI դարի սկզբից՝ Բաբգենի, Ներսես Բ-ի, Արզիշոյի, Հովհաննես Գաբեղենցու, Կոմիտասի և այլոց թղթերում:

Ուրեմն V դարի երկրորդ կեսին վերաբերմունքը դեպի Թեոդոր Մոպսուեստացին այնքան խիստ չի եղել, ինչպես պատկերացվում է:

Առհասարակ ոչ մի կարիք չկա նորություն ասած լինելու համար ընկնել չափազանցությունների և անհիմն ենթադրությունների խորխորատը: Ահա թե ինչ է ասում այս հարաբերությունների առթիվ Հր. Աճառյանը իր «Մեսրոպ Մաշտոց» աշխատության մեջ, որ տպված է «Էջմիածին» հանդեսում. «Ակինյանը նկատի ունենալով նաև այն, որ Թեոդորոս Անտիոքացին իր մեկ գիրքը նվիրել է Մեսրոպին կամ գրել է նրա խնդիրքով, հետևեցնում է, թե մի ժամանակ Մեսրոպը բարեկամական հարաբերության մեջ է ապրել Թեոդորոս երեցի հետ: Ուստի, — ենթադրում է Ակինյանը, — Մեսրոպ իբր 380 թվականին աշակերտել է Անտիոքում Լիբանիոսին, իրեն դասընկեր ունենալով Թեոդորոսին և մյուսներին (իբրև Լիբանիոսի աշակերտներ հիշվում են Հովհան Ոսկեբերան, Բարսեղ մեծ, Գրիգոր Նազիանզացի, Ղևոնդ Հայկազն): Այս բոլորը հաստատելու համար ոչ մի դրական ապացույց կամ վկայություն չկա: Ուստի մենք էլ հիշում ենք և անցնում»³²: Մենք մեր կողմից Հր. Աճառյանի այս իրավացի դիտողությանը կավելացնեինք՝ ոչ միայն այդ բոլորը հաստատելու համար ոչ մի դրական ապացույց կամ վկայություն չկա, այլև հիշված անձերից Բարսեղ Կեսարացին և Գրիգոր Նազիանզացին առհասարակ Անտիոքում Լիբանիոսի մոտ չեն առել իրենց ուսումը, այլ Կեսարիայում, Կոստանդնուպոլսում, Աղեքսանդրիայում և Աթենքում³³:

³¹ Տե՛ս Տիմոթեոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակաճառութիւն առ սահմանապան ի ժողովոյն «Քաղկեդոնի», հրատ. Կարապետ ծ. վարդապետի (Տեր-Մկրտչյան) և Երվանդ վարդապետի (Տեր-Մինասյան), Էջմիածին, 1908, Դիոդորի մասին, էջ 115, 128 և 336: Թեոդորետի մասին, էջ 36, 54, 65, 70, 73, 74, 79, 80, 84, 88, 89-90, 93, 94, 100-101, 109-110, 113, 128, 137, 146, 196, 200-201, 336 (այս էջերում մի երկու տասնյակ վկայություն է բերված Թեոդորետի երկերից՝ հերքելու համար): Թեոդորի մասին (?), էջ 168:

³² Տե՛ս «Էջմիածին», 1954, №11, էջ 25:

³³ Տե՛ս այս հեղինակների մասին Otto Bardenhewer. Geschichte der altkirchlichen literatur. Dritter Band, Freiburg im Breisgau, 1912, S. 130-134, 165-169, 324-328

Մնում է մեզ մի երկու խոսք էլ ասել Հռոփանոսի մասին:

Հռոփանոսը մեր գրերի գյուտի մեջ հայտնի է որպես Սամոսատցի զրիչ և գեղադիր, որը գեղարվեստական ձև ու կերպարանք է տվել Մաշտոցի հնարած հայերեն տառերին: Բայց նույնիսկ այս համեստ անձի շուրջն էլ մի զրույց է հնարել Ն. Ազոնցը և այդ զրույցը կրկնել են Հ. Մանանդյանը և Ն. Ակինյանը:

Ն. Ազոնցը («Հանգես Ամսօրյա», 1925, էջ 441) գրում է. «Թեոդորի աշակերտն էր Ռուփինոս անունով քահանան, որ 399-ին Հռոմ մեկնեց և այնտեղ ծանոթանալով Պելագիոս քահանային, նրա միջոցով Պելագիական կոչված վարդապետության իսկական հիմնադիրն եղավ: Պելագիականները շեշտում էին իրենց հոգևոր կապը Թեոդորի հետ: Մեղ թվում է, որ այս Ռուփինը ուրիշ անձն չէ, եթե ոչ այն զրիչ Հռոփանոսը, որը հիշվում է գրերի գյուտի պատմության մեջ»: Այս նույն ենթադրությունը կրկնում է Հ. Մանանդյանը («Տեղեկադիր», 1952, էջ 45-46 և Քննական տեսություն, էջ 264), այլև Ն. Ակինյանը («Հանդես Ամսօրյա», 1935, էջ 518):

Ուրեմն Սամոսատցի զրիչ Հռոփանոսը դառնում է Թեոդոր Մոպսուեստացու աշակերտ և 399-ին մեկնում է Հռոմ՝ այնտեղ պելագյան վարդապետության հիմքը դնելու համար: Միաժամանակ Ն. Ակինյանը գտնում է, որ Եփեսոսի 449-ի ժողովին մասնակցողների մեջ հիշվում է «Ռուփինոս եպիսկոպոս Սամոսատի», «Թերևս կարելի ըլլա նույնացնել զինքը անոր հետ»³⁴: Մեզ հաստատապես հայտնի է նաև, որ Քաղկեդոնի 451 թ. ժողովի երրորդ նիստին (451 թ. հոկտեմբերի 13-ին) Դիոսկորոսին ժողովին ներկայանալու հրավերող պատվիրակների մեջ, երկու այլ եպիսկոպոսների կողքին, հիշատակվում է նաև Սամոսատի եպիսկոպոս Ռուփինոսը³⁵: Արդյոք զրիչ և գեղագիր Հռոփանոսը հետագայում Սամոսատի եպիսկոպոս է գարձել, դժվար է հաստատապես պնդել, բայց հնարավոր է, որովհետև ընդունելով որ Մաշտոցին օգնող զրիչ Հռոփանոսը 405/406 թվականին 30 տարեկան էր, նա 451 թվին կլիներ 75 տարեկան: Իսկ եթե գրերի գյուտը ընդունենք 392 թվին, ապա Հռոփանոսը 451-ին դարձած կլինի 89-90 տարեկան, որը կգժվարացնի այդ անձնավորություններին նույնացնելու գործը:

Իսկ ինչ վերաբերում է զրիչ Հռոփանոսին պելագյան վարդապետության երևակայական հիմնադիր, Թեոդոր Մոպսուեստացու աշակերտ Ռուփինոսի հետ նույնացնելու հարցին, ապա մենք այդ մասին պետք է ասենք հետևյալը:

Նախ, ի՞նչպես է, որ ամբողջ Արևմուտքը, այլև Արևելքը սաստիկ հուզող պելագյան վեճերի և նրա առթիվ տեղի ունեցած բազմաթիվ ժողովների ժամանակ պելագյան աղանդի այդ երևակայական հիմնադրի անունը այլևս ոչ մի անգամ և ոչ մի տեղ չի հիշվում: Հնարավոր բան է այդ:

Երկրորդ, ասորի Ռուփինոսի կամ Rufinus Syrus-ի մասին պատմվում է, թե Անաստաս I պապի ժամանակ (399-401) նա Հռոմում, ինչպես երևում

կամ ավելի համառոտ նույն հեղինակի Patrologie Zweite Auflage, Freiburg im Breisgau, 1901, էջ 239-241, 249-251 և 283-289:

³⁴ Ն. Ակինյանը այս տեղեկության աղբյուր է մատնանշում J. Fleming. Akten der Ephesinischen Synode vom Jahre 449. Abhandlungen der königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-hist. Klasse, №7, 15, 1 (1917), S. 6.

³⁵ Schœffele. Conciliengeschichte, Zweiter Bd., 2. Auflage. Freiburg im Br. 1875, S. 445.

է, տարածել է իր ուսուցիչ Թեոդոր Մոպսուեստացու ուսմունքը և գուցե այս առթիվ Պելագիոսը ծանոթացել է նրա հետ և իր վարդապետությունը համաձայն գտել³⁶: Սակայն ասորի Ռուփինոսի վերաբերյալ այս տեղեկությունն ճշտությունը շատ պատմաբաններ ժխտում են իբրև պատմական իրականությունը չհամապատասխանող և ամենահմուտ եկեղեցական պատմաբաններից մեկը, Լոոֆսը, գտնում է, որ այդ Rufinus Syrus-ը թյուրիմացություն է և իր գոյությունը պարտական է արձանագրության մի հատվածի սխալ ըմբռնման: Ժողովում Պելագիոսի աշակերտ և հետևող Ցելեստիոսը հայտարարում է, թե «Ժառանգական մեղքը վիճելի մի կարծիք է, եկեղեցու երեցներն էլ ժխտել են այն. *questionis res est, non haeresis*»: Երբ նրանից պահանջում են այդ երեցների անունը տալ, նա անվանում է Ռուփինոսին, որ Աքուլիեացի Պամասիոսի հետ Հռոմում է եղել: Այդ Հռուփինոսը անշուշտ Աքուլիեացի հայտնի Ռուփինոսն է և չի կարող Rufinus Syrus-ը լինել, քանի որ վերջինս, եթե նա հերձվածի հիմնադիր էր կամ նույնիսկ կողմնակից միայն, չէր կարող իբրև եկեղեցու ուղղափառ երեց վկայություն կոչվել³⁷:

Այնպես որ պետք է հրաժարվել «պելադյան աղանդի հիմնադիր» Հռուփինոսից և բավարարվել Սամոսատում ապրող գրիչ և գեղագիր Հռուփանոսով, որը միանգամայն բավական էր հայոց նորահնար տառերին գեղարվեստական ձև և ընդունելի կերպարանք տալու համար:

Ի՞նչ է մեր ընդհանուր եզրակացությունը:

Ընդհանուր եզրակացությունն այն է, որ հայոց գրերի գյուտի պատմության մեջ ո՛չ մի փոփոխություն մտցնելու կարիք և առիթ չկա, ամեն ինչ մնում է իր տեղում, այնպես, ինչպես ավանգել է Մաշտոցի աշակերտ և ճշմարտապատում կենսագիր Կորյունը: Ինչ էլ որ նա շփոթեր, որքան էլ որ նա սխալվեր թագավորների իշխանության տարիների ժամանակագրության մեջ, մի բան նա չէր կարող չիմանալ կամ շփոթել. այդ նրա սոված այն տեղեկությունն է, որ Մաշտոցը իր մահից 35 տարի առաջ է հորինել հայերեն տառերը, իսկ այդ ցուցումը ճշտորեն համապատասխանում է 405/406 թվականին:

³⁶ *St'u Hergenrother կարդինալի Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte, vierte Aufl. von Kirsch, Erster Band, Freiburg im Br., 1902, S. 535–536.*

³⁷ *L o o f s. Pelagius und der pelagianische Streit, Realenzyklopadie für protestantische Theologie und Kirche, 3, Aufl. von. A. Houck, Bd. 15, Leipzig, 1904, S. 747–774, հատկապես էջ 759, տող 42–48:*

О ВРЕМЕНИ ИЗОБРЕТЕНИЯ АРМЯНСКОГО АЛФАВИТА И
ДРУГИХ СМЕЖНЫХ ВОПРОСАХ

Е. Г. ТЕР-МИНАСЯН

Р е з ю м е

До 1925 г. временем изобретения армянского алфавита, согласно свидетельству биографа и ученика Месропа Маштоца Корюна, почти всеми учеными считалась середина первого десятилетия V века. Только известный армянский филолог Г. Тер-Мкртчян, считая 406 год началом работ по изобретению армянских письмен, находил, что окончательное оформление и усовершенствование этих письмен надо приурочить к 412 году, так как имя эдесского епископа надо читать не Бабилас, как у Корюна, а Рабилас (=Рабулас), а последний был епископом Эдессы в 412 — 435 гг.

Однако в 1925 году известный армянский ученый Н. Адонц в своей статье под заглавием "Неизвестные страницы жизни Маштоца и его учеников по иностранным источникам" в "Андес амсореа" (статья вышла и отдельной книжкой под заглавием "Маштоц и его ученики по иностранным источникам", Вена, 1925 г.) выдвинул теорию о том, что названные Корюном епископы городов Амида и Эдессы Акакий и Бабилас — деятели более позднего периода, что Акакий, *"как хорошо известно по иностранным источникам"*, был епископом Амида приблизительно начиная с 419/420 года, а вместо Бабиласа надо читать Рабулас. По Н. Адонцу, Акакий и Бабилас не могли быть помощниками Месропа Маштоца во время изобретения армянского алфавита. Надо найти другого возможного современника Маштоца, который помогал ему в этом трудном деле, и Н. Адонц указывает на Теодора, епископа Мопсуестии, который к тому же будто бы по просьбе Маштоца написал трактат против персидской религии Магов. Так как Теодор Мопсуестский написал этот трактат еще будучи пресвитером в Антиохии с 383 — 392 гг., то и время изобретения армянских письмен надо искать между этими годами.

Эту теорию Н. Адонца некритично воспринял другой известный армянский ученый академик Я. А. Манандян, с той только разницей, что Манандян уже определенно указывает на 392 г. как год изобретения армянского алфавита и старается со своей стороны доказать правильность этих хронологических данных.

Автор настоящей статьи доказывает, что хронологические указания названных двух ученых не соответствуют действительности, основаны на неверном использовании данных тех иностранных источников, которые они сами приводят как свидетельство правильности их теории.

Автор статьи подробно останавливается и на данных, приведенных Я. Манандяном из рукописей Матенадарана, доказывает несостоятельность выводов Манандяна. По указанию Манандяна, рукописи Матенадарана № 1495, 8575 и 6644 одинаково дают хронологические данные, из которых явствует, что изобретение армянских письмен имело место в 392 году.

Между тем это утверждение Манандяна не соответствует действительности. № 1495 действительно дает даты, удобные Манандяну, а № 6644 и 8575 говорят совсем другое.

В конце статьи автор останавливается на вопросах, связанных с Теодором Мопсуестским и каллиграфом Руфином Самосатским, и опровергает легенду о них, созданную Н. Адонцем и повторяемую Я. Манандяном и Н. Акиняном.

Таким образом, нет никакой необходимости и основания вносить какие-либо изменения в дату изобретения армянских письмен Месропом Маштоцем, установленную его учеником Корюном, который, в соответствии с исторической правдой, в качестве даты создания армянского алфавита указывает 405/406 год.

DE LA DATE DE L'INVENTION DE L'ALPHABET ARMENIEN ET AUTRES QUESTIONS S'Y RAPPORTANT

ERVAND TER-MINASSIAN.

R e s u m e

Jusqu'en 1925, presque tous les savants, se référant au témoignage de Koriun, biographe et élève de Mesrob Machtotz, plaçaient l'époque de l'invention de l'alphabet armenien dans le milieu de la première décennie du Ve siècle. Seul G. Ter-Mkrtchian, célèbre philologue arménien, considérant l'année 406 comme celle du commencement des travaux menés en vue de la création des caractères arméniens, avança la date de 412 comme celle à laquelle ces caractères reçurent leur forme définitive, le nom de l'évêque d'Edesse ne devant pas être lu Babilas comme chez Koriun, mais Rabylas (Raboulas), évêque d'Edesse de 412 à 435.

En 1925, N. Adontz, autre savant arménien de renom, publiant dans la revue "Handes Amorya" un article intitulé "Pages inconnues de la vie de Machtotz et de ses élèves, tirées des sources étrangères" (ce même article parut séparément sous le titre de "Machtotz et ses élèves, d'après les sources étrangères", à Vienne, en 1925) émettait l'opinion que les évêques des villes d'Amida et d'Edesse, Acace et Babilas, cités par Koriun vécurent beaucoup plus tard, qu'Acace "comme nous le tenons des sources étrangères" fut évêque d'Amida approximativement à partir de 419/420 et que le nom de Babilas doit être lu Rabulas. Selon N. Adontz, Acace et Babilas n'avaient pu être les disciples de Machtotz à l'époque de l'invention de l'alphabet armenien. Lui cherchant un contemporain, N. Adontz cite Théodore, l'évêque de Mosueste qui plus est, aurait rédigé sur la demande de Machtotz un traité contre la religion des mages de la Perse. Et si l'on considère que Théodore de Mopsueste écrivit ce traité alors qu'il était presbytérien à Antioche, en 383–392, l'époque de l'invention des caractères arméniens se situe donc entre ces dates.

Cette thèse de N. Adontz fut reprise sans réserve par un autre savant arménien éminent, l'académicien H. Manandian, à la seule différence toutefois que celui-ci indique nettement la date de 392 comme étant celle de la création de l'alphabet et tente de prouver la justesse de cette assertion d'ordre chronologique.

L'auteur de cet article montre que les données chronologiques des deux savants précitées ne repondent en rien à la realite, qu'elles sont le resultat d'une fausse interpretation des materiaux des sources etrangeres auxquelles ils se referent dans leurs theories.

Après avoir longuement examine les faits que Manandian a recueillis dans les manuscrits du Matenadaran, l'auteur refute les theses de ce savant. D'apres les indications de Manandian, les mss 1495, 8575 et 6644 du Matenadaran font remonter invariablement l'invention de l'alphabet a 392.

Cette assertion manque cependant de fondement: le ms 1495 comporte effectivement les dates parlant en faveur de ce qu'avance Manandian; les mss 6644 et 8575 par contre affirment tout autre chose.

L'auteur termine l'article sur des questions concernant Théodore de Mopsueste et le calligraphe Rufin de Samosat et repousse la legende dont N. Adontz aima à les envelopper et que repeterent H. Manandian et N. Akinian.

Nous voyons donc que la date de l'invention des lettres arméniennes par Mesrob Machtotz qu'indique son élève Koriun, et qui est celle historiquement veridique de 405/406, n'exige aucun changement.